

“Eer uw vader en moeder”

Een communicatie-georiënteerde exegese van de intertekstualiteit
tussen Efeziërs 6:1-4 en Exodus 20:12 in de Septuagint

Fleur Vroege-Crijns
Snr. 2043160/u881257

Bachelorthesis Theologie, U30020-B-9
Tilburg School of Catholic Theology (TiU)

Begeleider: Prof. Dr. A. L. H. M. van Wieringen
Beoordelaar: Dr. D. de Crom

Utrecht, 17 juli 2023

Afbeelding voorblad: Chagall, Glas-in-loodraam in St. Stephan in Mainz. Auteur: Erge Bron: Pixabay GmbH, 250307 (bewerkt) <https://pixabay.com/nl/photos/glas-in-lood-raam-chagall-st-stephan-250307/>.

Wegzending

Ver - ha - len, die schij - nen als licht op je weg.
Zij wil - len ver - tel - len wat God tot je zegt.
Ga nu maar op weg, Gods licht gaat je voor.
De ou - de ver - ha - len ver - tel - len wij door.

The image shows a musical score for a song titled 'Wegzending'. It consists of four staves of music in a single system. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (B-flat), and a 4/4 time signature. The lyrics are written below the notes. The second staff continues the melody. The third staff has a whole rest in the first measure, followed by the rest of the melody. The fourth staff concludes the piece with a double bar line. The lyrics are: 'Ver - ha - len, die schij - nen als licht op je weg. Zij wil - len ver - tel - len wat God tot je zegt. Ga nu maar op weg, Gods licht gaat je voor. De ou - de ver - ha - len ver - tel - len wij door.'

Inhoudsopgave

Voorwoord	vii
Lijst van afkortingen	ix
Inleiding	1
1. Onderzoeksmethode	2
1.1 Methodische aanpak	2
1.2 Communicatie-georiënteerde analyse	2
1.2.1 Tekstuele instanties	2
1.2.2 Intertekstualiteit	3
1.3 Systeem- en communicatietheorie	4
1.4 Begrenzing van het onderzoek	5
2. Efeziërs 6:1-4 – fenotekst	6
2.1 Tekstaffbakening	6
2.2 Structuuranalyse	6
2.2.1 Verantwoording werkvertaling	6
2.2.2 Verantwoording haakjesindeling	8
2.3 Communicatie-georiënteerde analyse	8
2.3.1 Betrokkenheid tekst-immanente lezer	8
2.3.2 Inhoud communicatie: betekenis van het citaat	10
2.3.3 Inhoud communicatie: argumentatielijns	11
3. Exodus 20:1-17 – archetekst	12
3.1 Tekstaffbakening	12
3.2 Structuuranalyse	12
3.2.1 Verantwoording werkvertaling	12
3.2.2 Verantwoording haakjesindeling	13
3.2.3 Domeinanalyse	14
3.3 Communicatie-georiënteerde analyse	15
3.3.1 Betrokkenheid tekst-immanente lezer	15
3.3.2 Inhoud communicatie: betekenis van het gebod	16
4. Intertekstualiteit tussen Efeziërs 6:1-4 en Exodus 20:12	18
4.1 Inleiding	18
4.2 Waarnemingen: inhoud communicatie	18
4.2.1 Betooglijn	18
4.2.2 Betekenis van het citaat	19
4.3 Waarnemingen: positie van de TIR	20
4.4 Waarnemingen: positie van de TIA	20
4.5 Waarnemingen: de IR/IA	21
4.6 Samenhang tussen de waarnemingen	22
5. Conclusie	24
5.1 Beantwoording onderzoeksvraag	24
5.2 Reflectie op de methode	24
5.3 Suggesties voor vervolgonderzoek	25

Bibliografie:	26
Bijlage 1: Methodes voor taalkundige analyse	28
1.1 Methodische uitgangspunten	28
1.2 Syntactische analyse	28
1.3 Haakjesindeling	29
1.3 Domeinanalyse	30
Bijlage 2: Overzicht lezersgeoriënteerde strategieën	31
Bijlage 3: Verantwoording perikoopafbakening Efeziërs 5:22-6:9	32
Bijlage 4: Haakjesindeling Exodus 20:1-17	33

Voorwoord

Bijbelexegese, daar gaat mijn hart naar uit! Dat was mij direct duidelijk bij de kennismaking met het vakgebied in het allereerste semester van de studie Theologie. Alsof de schatkist van de Bijbel heel even op een kiertje werd gezet en ik een glimp mocht opvangen van de diepgang en rijkdom die in de verhalen verborgen ligt. Tegelijkertijd werd ik mij bewust van de bijzondere, maar ook complexe hermeneutische relatie tussen Oude en Nieuwe Testament. Dit thema is mij sindsdien blijven boeien.

Dat ik nu aan het eind van de bacheloropleiding zelf een exegetisch avontuur mocht aanvagen, was dan ook een lang gekoesterde wens. De wetenschap dat ik dit avontuur kon aangaan in het vertrouwen dat ik daar goed voor was toegerust, maakt dat ik met plezier op pad ben gegaan. Deze toerusting is bovenal het resultaat van de inspanning van de docenten die hun kennis en kunde in de afgelopen jaren hebben overgedragen. Aan hen allen zij dank.

Met diepe genegenheid denk ik terug aan de colleges van dr. M. Op de Coul, die mijn liefde voor talen nieuw leven heeft ingeblazen. Het is niet moeilijk om de ervaren vreugde bij het vertalen van de eerste verzen uit de Bijbel uit de brontaal weer voor de geest te halen. Ook richt ik graag een dankwoord aan dr. H. Lammers die mij het afgelopen jaar gastvrij liet aanschuiven bij zijn colleges Nieuwe Testament. In hem trof ik een docent die mijn gretigheid om het vak te leren herkende en daarvoor genereus alle mogelijke ruimte bood.

Gastvrij ben ik in de afgelopen jaren ook ontvangen op de Theologische Universiteit Apeldoorn, waar ik mijn taalvaardigheden verder heb mogen ontwikkelen onder de deskundige begeleiding van dr. J.J. Oosterhuis-den Otter en dr. H. de Waard. Een speciaal woord van dank aan de medewerkers van de bibliotheek aldaar.

Maar degene die voor mij de schatkist voor het eerst geopend heeft en dat daarna nog vele malen is blijven doen, is prof. dr. Archibald van Wieringen. In alle opzichten de leermeester die ik mij had kunnen wensen. Dank dat je mij hebt willen vergezellen op mijn weg die tot deze thesis heeft geleid.

Fleur Vroege-Crijns
Utrecht, 17 juli 2023

Lijst van afkortingen¹

BDR	Blass, Friedrich, Albert Debrunner en Friedrich Rehkopf. <i>Grammatik des neutestamentischen Griechisch</i> . 17. Auflage. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1990
BibInt	Biblical Interpretation Series
HTKNT	Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament
ICC	The International Critical Commentary on the Holy Scriptures of the Old and New Testaments
LNTS	Library of New Testament Studies
LSJ	Liddell, Henry George, Robert Scott, Henry Stuart Jones. <i>A Greek-English Lexicon</i> . 9th ed. with revised supplement. Oxford: Clarendon, 1996
LXX	Septuagint tekst
MT	Masoretische tekst
NA ²⁸	<i>Novum Testamentum Graece</i> . Nestle, Eberhard, Barbara Aland et al., eds. 28. revidierte Auflage. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2016
NIDNTT	<i>The New International Dictionary of New Testament Theology</i> . Edited by Colin Brown. 4 vols. Grand Rapids: Zondervan, 1975-1978
OtSt	Oudtestamentische Studiën
WBC	World Biblical Commentary

¹ Voor dit overzicht is gebruik gemaakt van Collins, Billie Jean e.a.. *The SBL Handbook of Style: For Biblical Studies and Related Disciplines*. Second Edition. Atlanta: SBL Press, 2014.

Inleiding

De ontwikkeling van de narratieve exegesemethoden in de tweede helft van de twintigste eeuw heeft geleid tot een groeiende belangstelling binnen de wetenschappelijke Bijbelexegese voor het aspect van communicatie in Bijbelteksten. Deze ontwikkeling vindt plaats tegen de achtergrond van het ontstaan van communicatiewetenschappen als nieuw wetenschapsdomein in de twintigste eeuw.² Daarnaast kent de naoorlogse periode een ontwikkeling in het wetenschappelijk denken over de hermeneutische relatie tussen het Oude en Nieuwe Testament.³ Binnen de Bijbelexegese resoneert dat in belangstelling voor intertekstualiteit, zoals het gebruik van citaten uit het Oude in het Nieuwe Testament.

De ontwikkeling van de communicatieve benadering biedt de mogelijkheid om nieuw licht te werpen op vraagstukken van intertekstualiteit. De communicatieve benadering richt zich op het analyseren van de communicatie tussen zender en ontvanger van een tekst. Wanneer er sprake is van een citaat, gebruikt de auteur het citaat om iets duidelijk te maken aan de lezer. De woorden van het citaat die binnen de oorspronkelijke tekst een eigen betekenis hadden, worden in de nieuwe tekst in een nieuwe context geplaatst. Daar beide teksten een uiting van communicatie zijn tussen de auteur en de lezer, is de vraag naar intertekstualiteit niet enkel een vraag naar de betekenis van de woorden in de tekstuele context, maar ook naar de communicatie die binnen de tekst plaatsvindt tussen de auteur en zijn lezer. Dit maakt deze benadering interessant voor het onderzoek naar het gebruik van citaten uit het Oude in het Nieuwe Testament.

In deze thesis onderzoek ik de intertekstuele relatie tussen Efeziërs 6:1-4 en Exodus 20:12 LXX vanuit een communicatief perspectief. De hoofdvraag luidt: Hoe verhoudt het gebruik van het citaat in de communicatie tussen auteur en lezer in Efeziërs 6:1-4 zich tot de functie en betekenis van de geciteerde woorden in de communicatie tussen auteur en lezer in Exodus 20:12? Om deze vraag te beantwoorden maak ik gebruik van de communicatie-georiënteerde analyse (COA). In de beschrijving van de onderzoeksmethode wordt deze exegesemethode toegelicht en gepositioneerd binnen het begrippenkader van de systeem- en communicatietheorie. Daarna volgt een communicatie-georiënteerde analyse van elk van beide teksten. De overeenkomsten en verschillen tussen de te onderscheiden communicatieve aspecten die uit de analyses naar voren zijn gekomen, worden vervolgens in samenhang geanalyseerd. Op basis daarvan wordt het antwoord op de hoofdvraag geformuleerd. De conclusie wordt afgesloten met een korte reflectie op het gebruik van de COA als exegesemethode voor intertekstualiteit en met suggesties voor vervolgonderzoek.

² Jan Remmerswaal, *Handboek Groepsdynamica: Een inleiding op theorie en praktijk*, 9^e herz. (Barneveld: Uitgeverij Nelissen, 2009), 121-122.

³ Erich Zenger, Christian Frevel et al., *Einleitung in das Alte Testament*, 9, Aktualisierte Auflage (Stuttgart: Kohlhammer, 2016), 17-21.

1. Onderzoeksmethode

1.1 Methodische aanpak

Omdat de betekenisverlening binnen een tekst verloopt van syntaxis, semantiek naar pragmatiek, wordt voor beide teksten eerst een taalkundige analyse uitgevoerd.⁴ Deze analyse bestaat uit een overzicht van de syntactische structuur in de vorm een haakjesindeling van de tekst met een werkvertaling en een domeinanalyse.⁵ De verkregen tekststructuur geeft inzicht in wie het subject is van welke informatie in de tekst en vormt de input voor de communicatie-georiënteerde analyse.

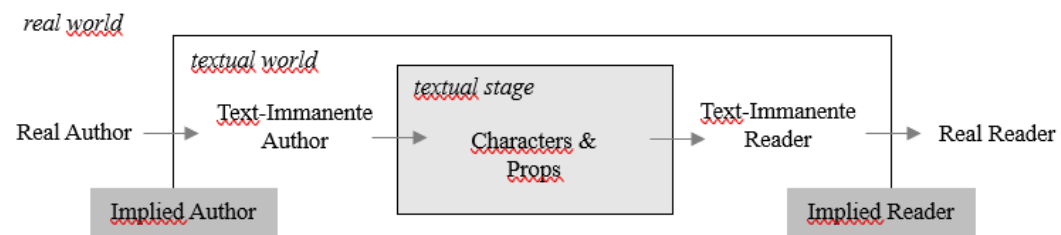
1.2 Communicatie-georiënteerde analyse

1.2.1 Tekstuele instanties

De COA is een exegesemethode die op metaniveau de communicatie tussen alle bij een specifieke tekst betrokken communicatieve instanties in beeld brengt en de onderlinge communicatielijnen tussen deze instanties analyseert, zodat inzichtelijk wordt hoe de communicatie verloopt. Belangrijk uitgangspunt van deze interpretatie is het axioma dat de tekstwereld en de buiten-tekstuele werkelijkheid zich tot elkaar verhouden, maar nooit volledig samenvallen.⁶

Binnen de COA wordt de tekst als het communicatiemiddel tussen de historische auteur (RA) en de lezer van vlees en bloed (RR) beschouwd. Zij bevinden zich buiten de tekstwereld. De tekst zelf vormt de tekstwereld, waarbinnen personages (characters) optreden en attributen (props) worden gebruikt. Binnen de tekstwereld bevindt zich een redigerende instantie, de tekst-immanente auteur (TIA) genaamd, die deze characters opvoert en bepaalt hoe zij onderling communiceren. De TIA richt zich tot de tekst-immanente lezer (TIR). De TIA en de TIR zijn instanties die gegeven zijn met de tekst zoals deze voorligt en zij zijn net als de characters tekstuele constructies. In afbeelding 1 is de relatie tussen de tekstinstanties schematisch weergegeven:

Afbeelding 1: Basis model COA⁷

⁴ Archibald L.H.M. van Wieringen, “Communicatiegeoriënteerde exegese en tekstuele identiteit: geïllustreerd aan het boek Amos,” in *Theologie & Methode*, red. Archibald L.H.M. van Wieringen, Theologische perspectieven Supplement series 4 (Bergambacht: Uitgeverij 2VM, 2012A), 40.

⁵ Voor een toelichting van de gebruikte methodes: zie bijlage 1

⁶ Van Wieringen, “Communicatiegeoriënteerde exegese en tekstuele identiteit,” 4.

⁷ Archibald L.H.M. van Wieringen en Frank G. Bosman, “Beyond Death. A Communication-Oriented Analysis of the Intertextual Relation between 1 Corinthians 15:54d and Isaiah 25:8a,” in *Festschrift Riemer Riemersma* (CEB; Leuven: Peeters, forthcoming), 2.

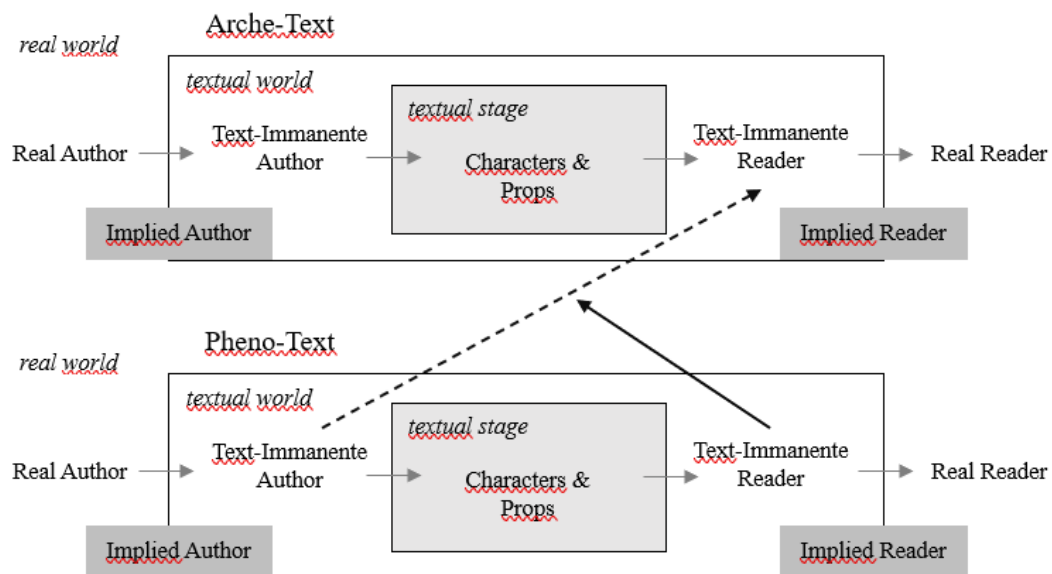
De verhouding tussen de RA enerzijds en de TIA en TIR anderzijds is gelegen in een sociologisch-religieus-taalkundig kader dat zij noodzakelijkerwijs met elkaar delen. Van Wieringen–Bosman duiden het sociologisch-religieus-taalkundig kader aan als de positie van de Implied Author (IA) en Implied Reader (IR).⁸

De auteur schrijft een tekst met de bedoeling om de lezer te overtuigen van de boodschap die hij door middel van de tekst probeert over te brengen. De TIA kan daarvoor verschillende retorische strategieën inzetten, waaronder strategieën om de TIR bij de inhoud van tekst te betrekken. Wanneer de lezer van vlees en bloed zicht heeft op de betrokkenheid van de TIR, biedt hem/haar dat de mogelijkheid om zich af te vragen hoe hij/zij zich verhoudt tot de TIR en daarmee tot de boodschap van de tekst zelf. Van Wieringen onderscheidt vijf verschillende lezersgeoriënteerde strategieën die een oplopende intensiteit van betrokkenheid van de TIR bij de tekst teweegbrengen.⁹ Voor een overzicht van deze strategieën zie bijlage 2.

1.2.2 Intertekstualiteit

Wanneer in een bepaalde tekst een concrete verwijzing naar een andere tekst wordt gemaakt, zoals citeren of alluderen, is er sprake van intertekstualiteit. Binnen de COA betekent dit dat de communicatiemodellen van beide teksten op elkaar betrokken worden. Zie onderstaande afbeelding:

Afbeelding 2: Relatie feno-archetekst¹⁰

De tekst waarin de verwijzing plaatsvindt, wordt de fenotekst genoemd; de tekst waaruit de verwijzing komt, de archetekst. De TIA^{feno} is afgestemd op de TIR^{arche},

⁸ Van Wieringen en Bosman, “Beyond Death,” 2.

⁹ Archibald L.H.M. van Wieringen, “Jesaja 1-39. Geloof en vertrouwen,” in *De Bijbel Spiritueel. Bronnen van geestelijk leven in de bijbelse geschriften*, reds. Frans Maas, Jacques Maas en Klaas Spronk (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2004), 351-357.

¹⁰ Frank G. Bosman en Archibald L.H.M. van Wieringen, *Video Games as Art. A Communication-Oriented Perspective on the Relationship between Gaming and the Art* (Oldenburg: De Gruyter, 2023), 22.

maar zij vallen niet samen. Anders gezegd de TIA^{feno} is niet de perfecte TIR^{arche} . Het is namelijk de RA^{feno} die samenvalt met de RR^{arche} . De RA^{feno} interpreteert – via de IR – de archetekst om daarna deze interpretatie of een aspect daarvan – via de IA – te gebruiken als TIA in de nieuwe tekstwereld van de fenotekst. Het is de *interpretatie* van de TIA^{feno} van de TIR^{arche} die waarneembaar is voor de TIR^{feno} .¹¹

De mate waarin het sociologisch-religieus-taalkundige kader van de RA^{feno} en die van de RR^{arche} overeenkomen, bepaalt in hoeverre de interpretatie van de RA^{feno} overeen kan stemmen met de TIR^{arche} . Daarnaast kunnen de beweegredenen ten aanzien van de beoogde functie van het citaat in de fenotekst een rol spelen in de interpretatie die de TIA^{feno} geeft en verwerkt in de fenotekst. De interpretatie die de TIR^{feno} waarneemt, zegt dus iets over de positie die TIA^{feno} inneemt ten opzichte van de TIR^{arche} en daarmee de verschillende wijze waarop de teksten op elkaar betrokken zijn.

Bosman–Van Wieringen onderscheiden drie soorten ‘relatiemogelijkheden’ om de betrokkenheid van de teksten op elkaar te typeren:

1. Constructieve relatie: TIA^{feno} citeert de archetekst omdat beide teksten een vergelijkbare betekenis hebben in de ogen van de TIR^{feno} .
2. Destructieve relatie: de TIA^{feno} citeert de archetekst, omdat beide teksten tegengesteld zijn aan elkaar, elkaar bekritisieren of elkaar bespotten.
3. Deconstructieve relatie: van deze relatietypering is sprake als in de ogen van de TIR^{feno} beide teksten nieuwe, wederzijdse interpretatiemogelijkheden bieden.¹²

1.3 Systeem- en communicatietheorie

De communicatie-georiënteerde benadering van de intertekstualiteit richt zich op dat volledige communicatieve proces. Het gaat daarbij om de vraag welke overeenkomsten en verschillen zijn waar te nemen in de communicatie binnen de *gehele* tekstwereld. Daar het de TIA is die de characters op de *bühne* positioneert en bepaalt of en hoe zij met elkaar spreken, maakt de dialoog tussen de characters – en daarmee de semantische betekenis van de dialooginhoud – *onderdeel* uit van de gehele communicatie. De wijze waarop de communicatie op de *bühne* zich verhoudt met de communicatie tussen de TIA en de TIR laat zich duiden met behulp van de systeem- en communicatietheorie die door Watzlawick en anderen in de jaren zeventig van de twintigste eeuw is ontwikkeld.¹³

In deze communicatietheorie wordt een onderscheid gemaakt tussen inhoudsniveau en betrekkingniveau. Deze niveaus van communicatie zijn gelijktijdig aanwezig. Naast de inhoud wordt in communicatie ook andere informatie meegezonden die gaat over hoe de ontvanger de inhoud moet opvatten. Dit wordt het betrekkingniveau genoemd. Op dit niveau gaat het om het overbrengen van aspecten over de relatie tussen zender en ontvanger: een zelfomschrijving, een omschrijving van de ander en een relatiedefinitie. De ontvanger krijgt deze boodschappen meegestuurd en wordt gevraagd om deze

¹¹ Van Wieringen en Bosman, “Beyond Death”, 3.

¹² Bosman en Van Wieringen, *Video Games as Art*, 22.

¹³ Remmerswaal, *Handboek Groepsdynamica*, 66-67.

relatiedefinitie aan te nemen.¹⁴ De vraag naar de intertekstualiteit is in termen van de structuur- en communicatietheorie dus ook een vraag naar hoe de TIA^{feno} op het relatievoorstel van TIR^{arche} reageert. Voor een volledige communicatieve analyse dienen daarom drie communicatieve aspecten in ogenschouw genomen te worden:

1. Wat aan de TIR gecommuniceerd wordt: inhoud van de communicatie.
2. Hoe dit op de TIR overgebracht wordt: lezersgeoriënteerde strategieën.
3. Op welke wijze de TIA daarmee zijn relatie tot de TIR definieert.¹⁵

Bij het gebruik van het citaat uit Exodus in Efeziërs kristalliseert zich dit uit in de vraag hoe Paulus als TIA^{Efeze} de positie van de TIR^{Exodus} interpreteert. Wanneer voor elk van de drie aspecten duidelijk is welke elementen Paulus wel of niet gebruikt en op welke wijze dat gebeurt, kan een oordeel gevormd worden over de aard van de relatie tussen de beide teksten.

1.4 Begrenzing van het onderzoek

Binnen het onderzoek wordt gebruik gemaakt van de NA²⁸ voor het Nieuwe Testament en de Göttingeneditie voor de Septuagint. Beide tekstkritische uitgaven geven een gereconstrueerde tekst weer. Achter de tekstkritische editie van de Septuagint gaat bovendien een complexe vertaalgeschiedenis uit het Hebreeuws schuil. De bespreking van de tekstvarianten valt buiten de scope van deze thesis.

De focus van het exegetisch onderzoek betreffende Efeziërs ligt op vers 6:2-3, het Schriftcitaat. Dit betekent dat chronologische vraagstukken met betrekking tot auteurschap, oorspronkelijke lezers, datering et cetera. buiten beschouwing blijven. Dit geldt eveneens voor vraagstukken aangaande de intertekstualiteit met de Kolossenzen die veelal beschouwd wordt als ‘Vorlage’ van Efeziërs.¹⁶ In de exegese van Exodus 20:1-17 wordt eenzelfde begrenzing ten aanzien van chronologische en intertekstuele vraagstukken gehanteerd.

¹⁴ Remmerswaal, *Handboek Groepsdynamica*, 135-137.

¹⁵ Aspecten 2 en 3 betreffen het betrekkningsniveau.

¹⁶ Joachim Gnilka, *Der Epheserbrief*, HTKNT 10, 2 (Freiburg im Breisgau: Herder, 1982), 266.

2. Efeziërs 6:1-4 – fenotekst

2.1 Tekstaffbakening

Efeziërs 6:1-4 maakt deel uit van een perikoop die start in hoofdstuk 5 met vers 22 en eindigt bij hoofdstuk 6 vers 9.¹⁷ De eenheid van de perikoop komt syntactisch tot stand door een serie vocatieven gevolgd door imperatieven in de 2^e persoon meervoud. De zes vocatieven functioneren als macro-syntactische elementen die de perikoop in drie sub-units verdelen: 5:22-5:33 αἱ γυναῖκες – οἱ ἄνδρες; 6:1-4 τὰ τέκνα – καὶ οἱ πατέρες; en 6:5-9 οἱ δούλοι – καὶ οἱ κύριοι. Het voegwoord καὶ expliciteert de nevenschikking in sub-unit 2 en 3, maar niet in sub-unit 1. Op grond van deze parallelle syntactische structuur en van het semantisch overeenkomstige werkwoord ὑποκουῶ kan gesteld worden dat sub-unit 2 en 3 een zekere binding met elkaar hebben en dat sub-unit 1 een iets grotere cesuur heeft met sub-unit 2 en 3. Sub-unit 2 zelf heeft een semantische afbakening in de vorm van een inclusio in de woorden ἐν κυρίῳ in 1b en κυρίου in 4b.

Schema 1: Perikoopindeling Ef 5:22-6:9

Sub-unit 1: 5:22-33	vrouwen – mannen	zich ondergeschikt maken – liefhebben
Sub-unit 2: 6:1-4	kinderen – vaders	gehoorzamen – opvoeden
Sub-unit 3: 6:5-9	slaven – meesters	gehoorzamen – gelijk behandelen

2.2 Structuuranalyse

2.2.1 Verantwoording werkvertaling

In het onderstaande schema wordt de syntactische indeling van de sub-unit Ef 6:1-4 in clauses weergegeven met daaronder de werkvertaling. De werkvertaling is zo dicht mogelijk bij de zinsconstructie van de brontaal gebleven om de grammaticale structuur van het Grieks zo goed mogelijk weer te geven.

Clause 2b betreft een betrekkelijke bijzin, waarvan de volledige clause 2a het antecedent is. Ἐντολή πρώτη wordt niet voorafgegaan door een lidwoord. Dit is in het Grieks gebruikelijk wanneer het om een naamwoordelijk deel van het gezegde gaat.¹⁸ Het ontbreken van het lidwoord kan dus zowel onbepaaldheid als bepaaldheid uitdrukken. Het woord ἐντολή wordt in het Nieuwe Testament hoofdzakelijk gebruikt in relatie tot God. Het rangtelwoord πρώτη appelleert aan de telbaarheid van geboden en roept een associatie met de tien geboden van Mozes op. De semantiek van de bijzin maakt dus op indirecte wijze duidelijk dat het gaat om één van de geboden uit de decaloog. Daarmee krijgt de tussenzin in clause 2b een formulaire functie die aangeeft dat in 2a sprake is van een Schriftcitaat.

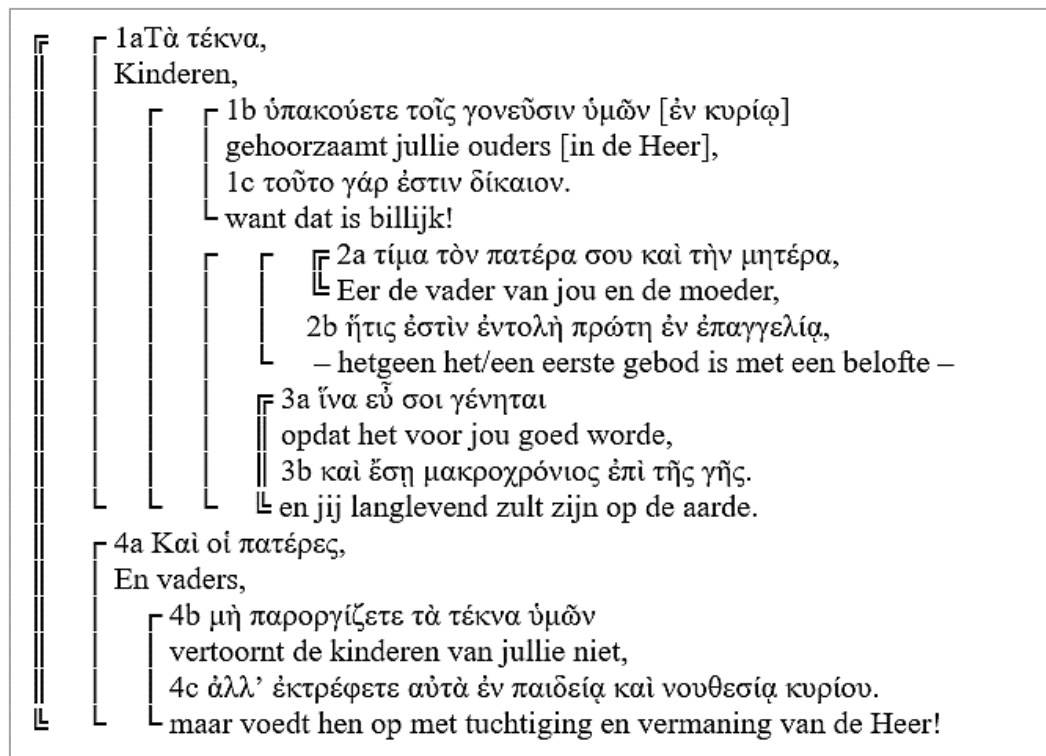
In de werkvertaling is ἐπαγγελία vertaald met ‘belofte’. Binnen de Bijbelse context gaat het om een toezegging van de kant van God. Het kan zowel de

¹⁷ Voor de verantwoording van de perikoopafbakening: zie bijlage 3.

¹⁸ Paul M. Hensels, *Nieuwtestamentisch Grieks: Een beknopte grammatica* (Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2017), §12.4.

toezegging als zodanig zijn of de toegezegde zaak zelf.¹⁹ In vers 2 is de belofte gerelateerd aan een gebod. De zinsconstructie heeft ἵνα als voegwoord. Dit voegwoord duidt een finale bijzin aan: het expliciteert het beoogde doel, de intentie van het handelen in de hoofdzin. Dit handelen wordt gedaan ‘ten einde’, ‘met de bedoeling’, ‘ter wille van’ wat in de bijzin wordt gesteld.²⁰ In het late Grieks krijgt ἵνα ook steeds meer een consecutieve betekenis van bereikt doel, dus het resultaat van het handelen in de hoofdzin.²¹ Clause 2b interpreteert de bijzin met ἵνα bij het gebod op deze wijze. Wie zich aan het gebod houdt, mag uitzien naar het ontvangen van wat van Godswege is beloofd: dat het hem of haar goed gaat en een lang leven.

Schema 2: Haakjesindeling Ef 6:1-4

Er is sprake van het leiden van een lang leven ἐπὶ τῆς γῆς. Γη kan een brede waaier aan betekenissen hebben variërend met de context waarin γη wordt gebruikt. In de LXX komt het woord ruim tweeduizend keer voor en betreft het een deel van Gods schepping.²² In Efeziërs 6:3 wordt τῆς γῆς niet nader gespecificeerd, noch in contrast geplaatst met andere elementen, zoals de hemel of de zee. De brief is gericht aan een christelijke gemeenschap buiten het land Israëel. Daarom is het aannemelijk dat er geen sprake is van een particulier gebruik van γη als een specifieke geografische aanduiding voor ‘het beloofde land’, maar van een

¹⁹ Walter Bauer, *Griechisch-Deutsch Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, Durchges. Nachdruck 5. Auflage (Berlin: Walter de Gruyter:1971).

²⁰ Van Emde Boas et al., *Cambridge Grammar of Classical Greek*, §45.1.

²¹ A.T. Robertson, *Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research*, Third Edition (London: Hodder and Stoughton, 1919), 980.

²² R. Morganthaler, “γη”, *NIDNTT* 1:517-18.

universalistisch gebruik: ‘aarde als woonplaats van mensen’, ‘het geschapen deel van de werkelijkheid waar de mens zijn verblijfplaats heeft’.

In clause 4b is sprake van de genitivus κυρίου. Deze genitivus heeft syntactisch betrekking op zowel παιδεία als νοουθεσία. Over de interpretatie van deze genitivus is discussie in de bijbelcommentaren die zich vooral toespitst op het soort genitivusrelatie en de betekenis van de bijwoordelijke bepaling.²³

2.2.2 Verantwoording haakjesindeling

De dubbele haakjes op het hoogste syntactische niveau geven aan dat er sprake is van een discursieve tekst. Om het onderscheid tussen de directe rede van de auteur en de citaten inzichtelijk te maken, worden binnen de directe rede enkele haakjes gebruikt. De dubbele haakjes van 2a, 3a en 3b geven weer dat het gaat om een citaat.

De hoogste syntactische structuur in deze sub-unit wordt gevormd door de twee vocatieven in 1a en 4b waarbij sprake is van een nevenschikking met het voegwoord καὶ. Elke vocatief vormt een syntactische eenheid met telkens twee hoofdzinnen die beide een imperativus als predicat hebben. De syntactische structuur van de twee hoofdzinnen bij Τὰ τέκνα is uitgewerkt met behulp van meerdere onderschikkende bijzinnen.

Voor de relatie tussen 3b en de voorafgaande clauses is de interpretatie van ἔσῃ μακροχρόνιος, een predicat met de werkwoordsvorm in de futurum indicativus, van belang. Het onderschikkend voegwoord ἵνα vereist in klassiek Grieks een werkwoordsvorm in de coniunctivus.²⁴ De ontwikkeling in het gebruik van ἵνα heeft ertoe geleid dat in het Nieuwtestamentisch Grieks het futurum wordt gebruikt in de nevenschikkende zin als na ἵνα een nevenschikkende zin volgt met het copulatief καὶ dat het voorafgaande verder voert.²⁵ 3a-b drukt derhalve in twee opeenvolgende stappen het bedoelde gevolg uit van het navolgen van het gebod in 2a.

2.3 Communicatie-georiënteerde analyse

2.3.1 Betrokkenheid tekst-immanente lezer

De sub-unit 6:1-4 behoort tot een discursieve tekst met een literaire vorm van een brief.²⁶ De TIA introduceert een ik-character die zich al sprekend richt tot een jullie-character. De epistolaire vorm definieert de relatie tussen de TIA en het ik-character. Als afzender van de brief vereenzelvigd de TIA zich met het ik-character en hij identificeert zich als ‘Paulus, apostel van Christus Jezus door de wil van God’.²⁷ In

²³ Gnilka, *Der Epheserbrief*, 298-299 vindt in navolging van A. Schlier, *Der Brief an die Epheser. Ein Kommentar* (Düsseldorf: 1968) de genitivus qualitatis/limitationis de meest logische relatiedefinitie: de Heer als referentiepunt waarop de opvoeding gericht moet zijn. Ernest Best, *A Critical and Exegetical Commentary on Ephesians*, ICC (Edinburgh: T&T Clark, 1998), 569-570 geeft de voorkeur aan de genitivus subjectivus: het gaat om vermaning en tuchtiging die – via de vaders – plaatsvindt door de Heer.

²⁴ Van Emde Boas et al., *The Cambridge Grammar of Classical Greek* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), §45.3. Ib specifieke gevallen is ook een optativus mogelijk.

²⁵ BDR §369.2-3 en §442.2d.

²⁶ Best, *Commentary on Ephesians*, 60-64: over de vraag of de tekst ook echt als brief geschreven is, is discussie omdat de tekst ook kenmerken van andere literaire genres vertoont.

²⁷ De vereenzelviging van de TIA met het ik-personage wordt versterkt in vers 3:1, waar aan het ik-personage de apodosis ‘Paulus’ wordt gekoppeld.

de tekst is dus sprake van een tekstinstantie Paulus (TIA) en een karakter Paulus (ik-karakter) die weliswaar dezelfde identiteit hebben, maar zich op een verschillend communicatieniveau bevinden. Tegenover de TIA staat de TIR die in de aanhef wordt benoemd als adressanten van de brief: ‘de heiligen, (de) zijnde(n) in Efeze, en de gelovigen in Jezus Christus’. Zij zijn TIA’s beoogde lezers en tevens toevoorders van het karakter Paulus.

Omdat de brief in vrij algemene termen is opgesteld, is er weinig informatie uit de tekst te halen over de eigenschappen van het karakter ‘de Efeziërs’.²⁸ Uit de eerdere hoofdstukken wordt duidelijk dat het een groep gelovigen betreft die voor hun bekering tot Christus heidenen, dat wil zeggen niet-Joden, waren en die zich nu als gelovigen gelijkwaardig mogen weten aan christelijke gelovigen met een Joodse achtergrond (vers 2:11,19-20; 3:6 e.a.). Het karakter Paulus spreekt over en tot de Efeziërs in de 2^e persoon meervoud als een groep personen die een gemeenschap vormen. Door het gebruik van de 2^e persoon ontvang de TIR de informatie zelf en wordt hij op de tekst als een discursieve getuige betrokken (tweede lezersgeoriënteerde strategie).

De algemene gerichtheid op de groep als geheel verandert in vers 5:22. Het gebruik van de vocatieven die deelgroepen binnen de Efeziërs expliciteren zet hen als specifiekere identificeerbare personen in de spotlight: (gehuwde) vrouwen, (gehuwde) mannen, vaders, kinderen, meesters en slaven. Dit heeft tot gevolg dat de mate van betrokkenheid van de TIR afhankelijk wordt van de vraag of de TIR zichzelf wel of niet tot de deelgroep rekent. In het eerste geval wordt de TIR rechtstreeks aangesproken, waardoor de TIR’s betrokkenheid intensificeert (vierde lezersgeoriënteerde strategie). In het tweede geval blijft de TIR relatief meer op afstand als discursieve getuige.

De vocatieven worden gevolgd door imperatieven in de 2e persoon meervoud die een gebod en/of verbod aanduiden. Deze imperatieven voeren de intensiteit van betrokkenheid van de TIR verder op, omdat het opdrachten betreft waarvan de uitvoering nog niet gerealiseerd is (vijfde lezersgeoriënteerde strategie). De TIR die zichzelf rekent tot één van de aangesproken deelgroepen wordt geactiveerd om zelf verantwoordelijkheid te nemen voor de implementatie buiten de tekst. De communicatieve vormgeving van de tekst is in haar opzet dus een uitwerking van het principe ‘wie de schoen past, trekke hem aan’.

Aangezien τὰ τέκνα een biologische relatie aanduidt en in de contemporaine sociale context niet gebonden is aan een specifieke leeftijdsgroep,²⁹ is het gebod voor een ieder van wie een ouder nog in leven is, van toepassing. In het eerste deel wordt de doelgroep kinderen als geheel aangesproken. Vanaf vers 2 wordt met de overgang naar een vocatief in de tweede persoon enkelvoud en door het gebruik van de voornaamwoorden ‘jij’ en ‘jouw’ de adressering persoonlijker. De TIA laat het karakter Paulus zich richten tot ieder individu binnen de doelgroep en creëert daardoor een persoonlijk aanspreken van de TIR als individu.

²⁸ Best, *Commentary on Ephesians*, 2-6, 61, 98.

²⁹ Ibidem, 564-565.

2.3.2 Inhoud communicatie: betekenis van het citaat

Vers 6:2-3 bevat een Schriftcitaat dat niet expliciet wordt ingeleid door een formule zoals *διὸ λέγει* in vers 4:8 en 5:14, maar het citaat wordt wel onderbroken door een tussenzin die op associatieve wijze verwijst naar de Schrift. Hoewel er dus formeel geen sprake is van een formule als syntactisch element, fungeert de tussenzin wel als formulaire aanwijzing op grond van semantiek. De TIR wordt – als perfecte lezersinstantie – verondersteld om deze aanwijzing te herkennen.

De betekenis van het rangtelwoord ‘eerste’ in relatie tot het genoemde gebod, te weten het vijfde gebod van de decaloog,³⁰ is een lastige interpretatieve kwestie. Als numerieke aanduiding klopt het niet met wat er in de Schrift staat, omdat het niet het eerste gebod met een belofte lijkt te zijn. Ook volgt er geen ander gebod met een belofte hoewel het gebruik van het rangtelwoord dit wel suggereert. Een andere interpretatie is dan ook dat *πρώτη* niet zozeer een numerieke volgorde uitdrukt, maar een aanduiding is voor het belang dat aan het gebod wordt gegeven. De vertaling zou dan kunnen luiden: ‘hetgeen *een* vooraanstaand/eminent gebod is met een belofte.’³¹ Het is immers niet zomaar een gebod, maar een uit de decaloog.

In de exegetische discussie naar de betekenis van *πρώτη* voert de semantiek op woordniveau de boventoon en dan vrijwel uitsluitend in relatie tot de decaloog waarnaar de tussenzin op associatieve wijze verwijst. De TIR die deze associatie begrijpt, kent de decaloog klaarblijkelijk, anders werkt de associatie niet. De TIR heeft de tussenzin dus niet nodig om zich te realiseren dat met 2a een Schriftcitaat start. Dit roept de vraag op of *πρώτη* niet veeleer gelezen zou moeten worden als het eerste gebod met een belofte in *deze* tekst, in de brief zelf.

In het voorgaande parenetische deel van de brief dat start bij hoofdstuk vier³² gebiedt het karakter Paulus de Efeziërs allerlei gedragingen die hoorden bij hun nieuwe leven als christen, maar aan geen enkele daarvan is een belofte verbonden.³³ ‘Eer uw vader en moeder’ is dus daadwerkelijk het eerste gebod met een belofte dat karakter Paulus de Efeziërs voorhoudt. Direct in de volgende sub-unit 6:5-9 volgt een tweede gebod met een belofte. Slaven worden tot gehoorzaamheid aan hun meester geboden (6:1) gevolgd door de toezegging dat een ieder – dus ook een slaaf – die iets goeds gedaan heeft dat van de Heer zal terug ontvangen (6:8). Het gebruik van *πρώτη* heeft als rangtelwoord binnen de fenotekst dus ook een kataforische functie: het schept de verwachting dat er nog een belofte in het verschiet ligt.

Voor de TIR heeft *πρώτη* dus een meervoudige betekenis. De numerieke betekenis werkt enerzijds als signaalwoord die de TIR leidt naar de interpretatie dat er sprake is van een Schriftcitaat en anderzijds heeft het een kataforische functie die de verwachting van de TIR aanwakkert om verder te lezen. De kwalitatieve betekenis van *πρώτη* legt het nadruk op de waarde van het gebod.

³⁰ Ibidem, 566-567. Gnilka, *Der Epheserbrief*, 296 spreekt van het vierde gebod en volgt hiermee de katholieke telling.

³¹ Ibidem, 566-567 en Gnilka, *Der Epheserbrief*, 296-297.

³² Best, *Commentary on Ephesians*, 64.

³³ In vers 5:5 worden enkel negatieve consequenties benoemd voor een ontuchtpleger.

2.3.3 Inhoud communicatie: argumentatielij

De communicatieve vormgeving is sterk gericht op het aanspreken en betrekken van de TIR op de inhoud van de tekst. Betrokkenheid op zich betekent niet dat de TIR ook tot handelen overgaat. Pas wanneer de TIR overtuigd is van de inhoud van boodschap zal hij deze stap zetten. De overtuigingskracht hangt mede af van de argumentatielij van het betoog. Deze is voor beide adressanten verschillend.

Bij de kinderen is sprake van een gebod onderbouwd met drie verschillende soorten argumenten. Ten eerste wordt het gebod nadrukkelijk gekwalificeerd als ‘billijk’. Dit is een moreel-ethische classificering van het geboden gedrag. Vervolgens vindt een herhaling van het gebod plaats met behulp van een Schriftcitaat. Dit fungeert als een autoriteitsargument. Omdat de tussenzin syntactisch is vervlochten met het citaat zelf maakt de tekst van de verzen 2-3 integraal deel uit van de argumentatieve lijn van het betoog. De tussenzin fungeert – naast indirecte citaataanduiding – ook als een inhoudelijk argument, omdat het nadrukkelijk de positieve consequenties van goed gedrag onderstreept door te stellen dat het gebod samengaat met een belofte. De belofte krijgt daardoor binnen de argumentatieve lijn het karakter van een beloning voor gewenst gedrag. Het citaat gaat daarmee fungeren als pedagogisch argument. De betooglijn bij de vaders bestaat enkel uit het formuleren van ongewenst gedrag in de vorm van een verbod gevolgd door een gebod gericht op het gewenste gedrag.

Zowel het gebod aan de kinderen als dat aan de vaders wordt in een christologisch kader geplaatst door de toevoeging *ἐν κυρίῳ* in 1b en *κυρίῳ* in 4b.³⁴ De geboden en argumenten zijn inhoudelijk binnen de veel bredere sociaal-culturele context van de Joodse en Hellenistische contemporaine cultuur aanvaardbaar³⁵. Door de geboden echter nadrukkelijk in verbinding te brengen met ‘de Heer’, expliciete aansprektitel voor Jezus Christus, krijgen ze een nieuwe motivatie: het uitvoeren van de geboden is het praktiseren van de levenswandel van hen die geroepen zijn door Christus (4:1 en 4:17, 22-23).³⁶ De *inclusio* heeft dus niet alleen een macro-syntactische functie, maar ook een inhoudelijk argumentatieve functie die genoemde argumenten een christelijk fundament geeft.

³⁴ Gnllka, *Der Epheserbrief*, 299 spreekt van een onderscheidend en nieuw oriëntatiepunt.

³⁵ Best, *Commentary on Ephesians*, 564, 655 en Gnllka, *Der Epheserbrief*, 296.

³⁶ *Ibidem*, 652.

3. Exodus 20:1-17 – archetekst

3.1 Tekstaffbakening

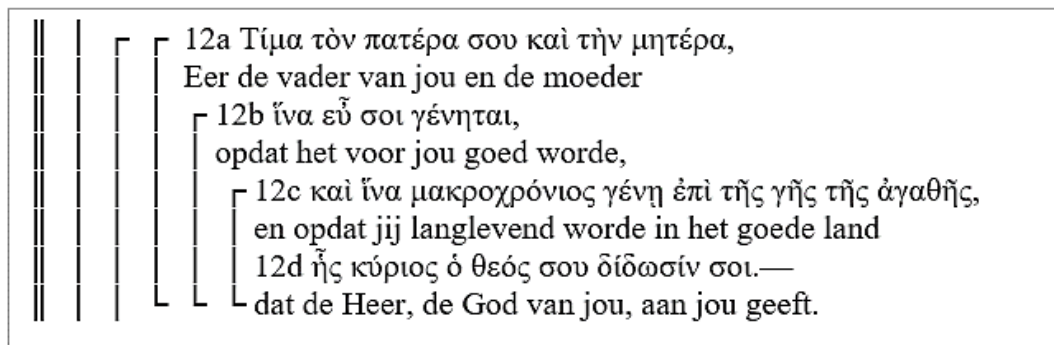
Vers 20:12 dat geciteerd wordt in Efeziërs maakt deel uit van de perikoop Exodus 20:1-17. Deze teksteenheid is afgebakend door een overgang van de narratieve tekstwereld naar een discursieve tekstwereld in vers 19:25, waar het predicaat met de aoristus εἶπεν een handeling in de narratieve wereld aanduidt en tevens de start van een directe rede markeert. Na een inleidende zin met een aoristus in vers 1a volgen hoofdzinnen met een predicaat in praesens indicativus, futurum indicativus of een imperativus. Vanaf vers 18a wordt het gebruik van de aoristus als predicaat hervat. Dit is een aanduiding dat tussen vers 17c en 18a wederom een oriëntatie-overgang plaatsvindt van discursieve tekstwereld naar de narratieve tekstwereld. Deze overgang vormt de cesuur die de perikoop afbakent.

3.2 Structuuranalyse

3.2.1 Verantwoording werkvertaling

De haakjesindeling met de werkvertaling van de gehele perikoop staat in bijlage 4, die van vers 20:12 ziet er als volgt uit:

Schema 3: Haakjesindeling Exodus 20:12

De zinsconstructie heeft ἵνα als voegwoord. In de Hebreeuwse tekst wordt in deze clause het voegwoord וּמַל gebruikt dat primair een finale betekenis heeft. Het is aannemelijk dat de vertaling met ἵνα daarom ook finaal bedoeld is. Dit betekent dat de relatie tussen het gebod en ‘het goed gaan en lang leven’ weliswaar in elkaars verlengde liggen, maar dat het één niet als vanzelf uit het ander voortvloeit.

In clause 12 is τῆς γῆς voorzien van het adjectief ἀγαθῆς dat fungeert als bijvoeglijke bepaling die η γη nader kwalificeert. Het is niet zomaar het land, maar het is ‘goed’. Clause 12d is een betrekkelijke bijzin met als antecedent τῆς γῆς τῆς ἀγαθῆς. De bijzin fungeert als nadere bepaling bij ‘het goede land’. Deze specificaties dragen in belangrijke mate bij aan de betekenisverlening en daarmee een adequate vertaling van η γη met ‘land’. Naast het gebruik in dit vers komt ἀγαθος in combinatie met γη nog één keer voor in Exodus (3:8).³⁷ Het betreft de

³⁷ Edwin Hatch en Henry A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint and Other Greek Versions of the Old Testament (including the Apocryphal Books)*, 3 vols. (Grand Rapids: Baker Book House, 1989), 1:2-4.

woorden die God spreekt tegen Mozes tijdens de Epifanie in de doornstruik. God legt uit dat Hij gekomen is om Mozes en zijn volk te leiden ‘uit dat land’, namelijk Egypte, naar een goed en ruim land, een land dat overvloedig van melk en honing, naar de plek van Kanaänieten, de Hethieten, de Amoriëten, de Perizieten, de Chiwieten, Girgasieten en de Jebusieten.³⁸ De geografische beschrijving van het ‘goede land’ in Exodus 3:8 komt grotendeels overeen met de beschrijving van het land dat God aan Abraham heeft beloofd (Gen. 15:18-21).³⁹ De bijvoeglijke bepaling τῆς ἀγαθῆς brengt deze informatie mee in de betekenisverlening aan τῆς γῆς in clause 12b.

Het gaat dus om γῆ in de betekenis van een concreet, geografisch bepaald deel van de aarde, een land. Een land dat reeds aan de voorvaders van het volk Israël toegezegd is: het ‘beloofde’ land. De betrekkelijke bijzin in 12d waarin nadrukkelijk gesteld wordt dat God het land zal geven, expliciteert de impliciete verwijzing van τῆς ἀγαθῆς. Γῆ heeft in deze perikope dus een concrete en particuliere betekenis.

3.2.2 Verantwoording haakjesindeling

De gehele perikope is een discursieve tekst. In vers 1 start het discours met een derde persoon aoristus enkelvoud: ἐλάλησεν. De aoristus vormt een narratieve inleiding op vers 2-6. De woorden τοὺς λόγους τούτους en het participium λέγων kondigen de start van een nieuwe directe rede in vers 2 aan. De syntactische cesuur tussen vers 1 en 2 wordt tevens zichtbaar in de wisseling van de derde persoon enkelvoud naar de eerste persoon enkelvoud. De overgang duidt op een wisseling van het sprekende subject van Mozes naar de Heer. De eerste persoon enkelvoud, de Heer, adresseert een tweede persoon enkelvoud in de vorm van predicaten in de futurum indicativus met een illocutieve functie (verboden) in de hoofdzinnen.

Vanaf vers 7 treedt een subtiele verandering op. De adressant is weliswaar nog steeds een tweede persoon enkelvoud en de predicaten van de hoofdzinnen zijn een continuering van de futurum indicativi met illocutieve functie of imperativi (geboden) in de tweede persoon enkelvoud, maar vanaf vers 7a wordt over de Heer in de derde persoon enkelvoud gesproken. In vers 11a-d is zelfs sprake van een kleine ‘Sprosserzählung’ met de Heer als hoofdpersoon. De wisseling van de Heer van eerste naar derde persoon enkelvoud is een syntactisch signaal dat duidt op een cesuur in de syntactische structuur tussen vers 6 en vers 7a waardoor vers 2a tot en met vers 6 een afgebakend tekstdeel vormen. Deze afbakening wordt semantisch ondersteund door het stijlfiguur inclusio met de woorden ἐγὼ εἰμι κύριος ὁ θεὸς σου (2a, 5a). Dit betekent dat de directe rede van de Heer – door Mozes letterlijk geciteerd – met vers 6 wordt afgesloten.⁴⁰

³⁸ John W. Wevers (ed.), *Exodus*, vol II,1 van *Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1991).

³⁹ Johan W. Wevers (ed.), *Genesis*, vol I van *Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1974).

⁴⁰ Een andere uitleg zou kunnen zijn dat hier sprake is van illeïsme, een vorm van zelfreferentie waarbij de eerste persoon over zichzelf spreekt in de vorm van een derde persoon. In dat geval zou de directe rede van de Heer niet afgesloten zijn. Rod Elledge, *Use of the Third Person for Self-Reference by Jesus and Yahweh*, LNTS 575 (London: T&T Clark, 2017), 68-69, hanteert twee criteria om te bepalen of er sprake is van illeïsme in de directe rede van de Heer: 1. nabijheid tussen

Het derde syntactisch te onderscheiden deel (vers 7a-17c) bestaat uit een serie futurum indicativi en imperativi. De perikoop is dus in te delen in de volgende drie sub-units:

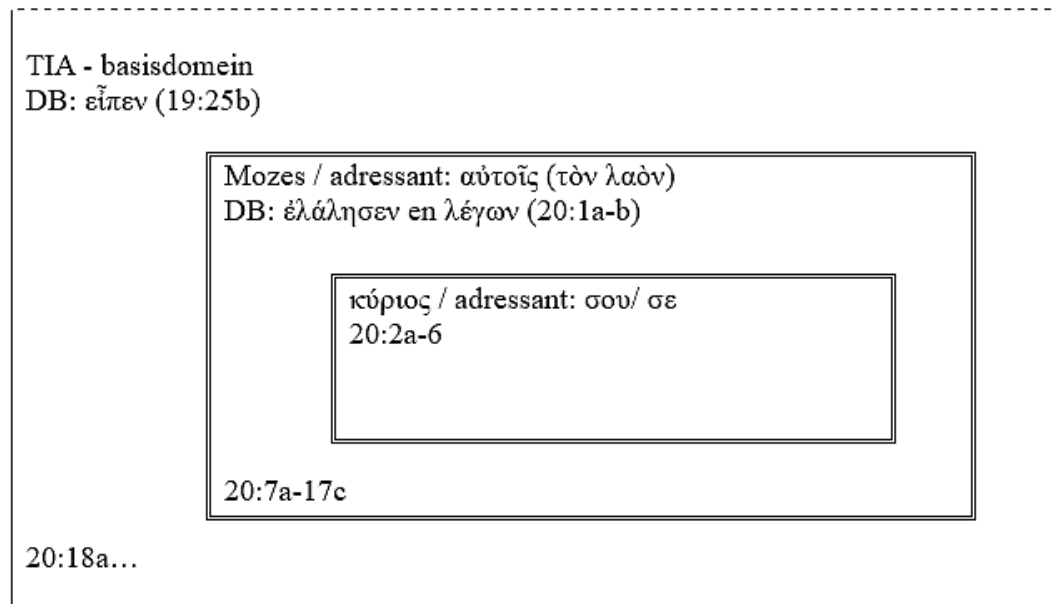
Schema 4: Perikoopindeling Exodus 20:1-17

Sub-unit 1	1a-b	Mozes' narratieve introductie van Gods woorden
Sub-unit 2	2a-6	Directe rede van de Heer
Sub-unit 3	7a-17c	Mozes vervolgt het betoog in eigen woorden

3.2.3 Domeinanalyse

De haakjesindeling maakt zichtbaar op welke wijze het discours is vormgegeven en wie op welk moment wat zegt. Dit is gevisualiseerd in de domeinanalyse:

Afbeelding 3: Domeinanalyse

In de gehele perikoop spreekt Mozes, waarbij hij de Heer in een directe rede aan het woord laat. De overgang tussen de directe rede van de Heer en de eigen woorden van Mozes is noch door een afsluitende formule noch door middel van renominatisatie expliciet gemarkeerd. De overgang is diffuus omdat dezelfde werkwoordsvormen en dezelfde aanduiding voor God κύριος ὁ θεός σου worden gecontinueerd. Waarneembaar is dat het spreken *van* God *over zichzelf* als κύριος ὁ θεός σου verschuift naar het spreken van een andere sprekende instantie *over* God.

de formule die de directe rede van God inleidt en de goddelijke referentie in 3e persoon en 2. nabijheid tussen het persoonlijk voornaamwoord in de 1e persoon en de goddelijke referentie in de 3e persoon (vaak in één en dezelfde zin). Van beide is hier m.i. geen sprake. Elledge heeft deze verzen – i.t.t. tot 19:21-23 – niet opgenomen in zijn overzicht A2 met geëvalueerde illeïsmen, hoewel hij in hetzelfde overzicht יהוה אלהיך in 20:7 wel een zelfreferentie noemt. Elledge lijkt hier niet consequent te zijn, want 20:7 betreft de langere status constructie יהוה אלהיך ושמע and deze is dan weer niet opgenomen in het overzicht A.2.

Aangezien Mozes nog steeds aan het woord is, moet het dus wel Mozes zijn die over God spreekt.

De domeinanalyse laat dus een onderscheid zien tussen de eigenaar van de verschillende geboden. De TIA^{Exodus} presenteert de eerste geboden als directe rede van het karakter ‘de Heer’. De daaropvolgende geboden als woorden van het karakter Mozes zelf in de vorm van geboden en verboden in de directe rede onderbouwd met (theologische) uitspraken over de Heer. De geciteerde woorden van de Heer betreffen de relatie tussen de Heer zelf en het volk Israël. Ze bespreken wie de Heer is in relatie tot de gelovige en de verwachtingen die daaruit voortkomen richting het volk betreffende de exclusiviteit van deze relatie (vers 2-6). De door Mozes zelf gesproken woorden expliciteren wat de consequenties zijn van deze verbondsrelatie voor het menselijk handelen in het leven van alledag, zowel wat betreft de religieuze (vers 7-11) als de sociaal-maatschappelijke (vers 12-17) dimensie van dat handelen.

3.3 Communicatie-georiënteerde analyse

3.3.1 Betrokkenheid tekst-immanente lezer

Het Exodusverhaal geeft in de directe rede weer hoe het karakter Mozes het karakter ‘het volk’ toespreekt. Het volk tot wie Mozes in de tweede persoon spreekt, vormt als het ware de primaire route waarlangs de TIR als discursieve getuige bij de inhoud van de rede van Mozes wordt betrokken.

Mozes begint zijn toespraak met een narratieve inleiding: “En de Heer sprak al deze woorden”. Τοὺς λόγους τούτους is een kataforisch element dat fungeert als een formule die direct tot de toehoorders is gericht en die aankondigt dat woorden van het karakter de Heer worden geciteerd. De TIR hoort als discursieve getuige de woorden letterlijk terug. Omdat Mozes de woorden van de Heer in directe rede weergeeft, is er sprake van een ingebodde directe rede: het karakter de Heer is eigenaar van de rede zonder dat de TIA de Heer op de bühne sprekend laat optreden. De TIA heeft dit spreken gedelegeerd aan het karakter Mozes.

De Heer richt zich als ik-karakter tot een tweede persoon enkelvoud. Tot wie de Heer zich richt, blijft ongedefinieerd, omdat in clause 1a geen adressant wordt genoemd. Aangezien de Heer benoemt dat het om een ‘jij’ gaat die hij uit Egypte heeft bevrijd, is duidelijk dat de adressant gezocht moet worden in de context van het volk Israël. In de voorafgaande verhaallijn van Exodus is echter voor de verwijzing naar het volk een meervoudsvorm gebruikt (vers 25 αὐτοῖς). Als de directe rede van de Heer aanvangt, vindt dus een wisseling plaats in de adressering van meervoud naar enkelvoud. De adressant van het spreken van de Heer is dus niet alleen ongedefinieerd, maar wordt ook geïndividualiseerd.⁴¹

⁴¹ Durham, I. John. *Exodus*. WBC 3 (Waco, Texas: Word Books, 1987), 283 verklaart het gebruik van de 2^e persoon enkelvoud en het expliciete gebruik van het persoonlijke voornaamwoord vanuit historische-tekstkritisch perspectief en stelt dat op grond daarvan het discours in de gehele perikoop de woorden van God betreft die rechtstreeks aan het volk onder aan de berg gericht zijn. Deze analyse van de tekstontwikkeling snijdt wellicht hout, maar het is de huidige tekst van Exodus die als eindredactie is overgeleverd. De verzen 19:19b tot 19:25 maken onderdeel uit van het verhaal en dienen dus meegenomen te worden in de analyse.

Door middel van de inleidende formule wordt de adressant rechtstreeks aangesproken: binnen de woorden van de Heer wordt dus de vierde lezersgeoriënteerde strategie gehanteerd. Het veelvuldige gebruik van het persoonlijke voornaamwoorden ‘jij’ en ‘jouw’ hebben daarin een versterkende werking. Doordat de adressant steeds persoonlijk wordt aangesproken, kan hij niet als discursieve getuige aan de zijlijn blijven staan. De imperativi wijzen op een situatie die nog niet gerealiseerd is. Het gaat om nog te vervullen opdrachten. Ook de vijfde lezersgeoriënteerde strategie die de adressant van de Heer met nog meer urgentie op de gesproken woorden betreft, is ingezet.

In vers 6 eindigen de geciteerde woorden van de Heer en gaat Mozes in zijn eigen woorden verder. Het spreken tot de tweede persoon enkelvoud wordt gecontinueerd wat impliceert dat Mozes dezelfde adressant voor ogen heeft als de Heer. Tekstueel is het volk door de voortzetting van tweede persoon enkelvoud – met terugwerkende kracht – adressant van de woorden van de Heer geworden. Het volk krijgt toegang tot de woorden van de Heer, omdat het zich als discursieve getuige kan identificeren met de aangesprokene van de directe rede van de Heer.

Daar de toespraak van Mozes de toehoorders rechtstreeks aanspreekt en omdat de TIR bij dit alles als getuige aanwezig is, wordt de TIR voor de vraag gesteld of hij zich aangesproken voelt. Wanneer de TIR zich tot de toehoorders rekent – die ruimte is er door het ontbreken van een expliciete adressant in vers 1 en door het nadrukkelijke gebruik van de tweede persoon enkelvoud – is binnen de gehele toespraak van Mozes op indirecte wijze sprake van de vierde en vijfde lezersgeoriënteerde strategie. De vormgeving van de tekst stelt de TIR dus in staat om de imperativi in zowel de ingebede rede van de Heer als in de woorden van Mozes op zichzelf te betrekken. De techniek van de ingebede rede verschaft de TIA daarbij de mogelijkheid om de semantische relatie tussen de geboden tot uitdrukking te brengen zonder dat dit van invloed is op de betrokkenheid van de TIR op de geboden.

Naast het bepalen van de positie van de TIR geeft de gekozen vertelstrategie zicht op de positie van de TIA in relatie tot de inhoud van de tekst. De TIA bedient zich van bemiddeling door Mozes om de woorden van God kenbaar te maken aan de TIR en doet dit op gedifferentieerde wijze. Eerst door Mozes woorden van de Heer als letterlijk citaat te laten uitspreken en vervolgens door Mozes in eigen woorden te laten spreken. Daarmee legt de TIA de autoriteit waarmee de woorden van God worden gesproken bij het karakter Mozes en stelt hij zich als vertellende instantie op afstand. In de relatie tussen de TIA en de TIR van Exodus vindt een dynamiek plaats waarbij de TIR juist het speelveld van de characters wordt ingetrokken en de TIA als vertellende instantie verder achter de coulissen verdwijnt. Mozes en de TIR worden daardoor sterker op elkaar betrokken en de weergave van Gods woorden komen ter verantwoording van het karakter Mozes.

3.3.2 Inhoud communicatie: betekenis van het gebod

Het gebod ‘Eer de vader van u en de moeder’ valt binnen het communicatiedomein van Mozes. Dit betekent dat ook de uitspraken 12b-d “ἵνα [...] δίδωσίν σοι” bij monde van Mozes worden gedaan. De vraag is in hoeverre er dan sprake is van een rechtstreekse toezegging van Godsweg of eerder een theologisch onderbouwing,

een uitleg of een pedagogisch bedoeld argument van Mozes met betrekking tot het gebod.

In vers 12 gaat het om het specifieke en geografisch concreet gedefinieerde land dat God aan Mozes bij zijn roeping en voor hem aan de aartsvaderen heeft toegezegd. Gedurende het hele proces van bevrijding van het volk uit Egypte en de uittocht de woestijn in, heeft Mozes in opdracht van de Heer het volk telkens voorgehouden dat God hen naar dit specifieke land zou leiden en het hen in bezit zou geven (LXX 3:17 en 4:28-30; 6:4.8-9; 12:25; 13:5.11). Hoewel het volk niet altijd in staat is de belofte te horen (6:9), blijft de belofte als een terugkerend refrein klinken gedurende de tocht door de woestijn tot aan het moment op de Sinai. De beschrijving van het land is niet telkens exact hetzelfde geformuleerd, maar vanaf vers 6:4 wordt consequent benoemd dat het gaat om land dat door God zal worden *gegeven*. Het laatste gedeelte van de uitspraak, clause 12d, is dus te begrijpen als rechtstreekse toezegging van God over het bezit van het land als zodanig. Daarmee is niet gezegd dat het ‘goed worden’ en ‘lang leven’ eveneens tot de belofte horen. Het gebruik van *ʾva* maakt in ieder duidelijk dat er geen sprake is van een conditioneel verband dat stelt: als je dit doet, dan mag je dat verwachten.

Het geven van dit land is één van de drie concrete toezeggingen van Godswege aan Abraham waarmee de verbondsrelatie tussen de Heer en het volk Israël tastbare gestalte krijgt.⁴² Vanaf Exodus 12 wordt het leven in dat land gekoppeld aan verwachtingen ten aanzien van het handelen van het volk Israël. De realisatie van de belofte wordt nadrukkelijk gepresenteerd als iets dat op het punt staat te gebeuren. De actualisatie van de verbondsrelatie vraagt dus ook dat het volk Israël in zijn handelen vorm geeft aan deze relatie. Door het gebod ‘Eer de vader van jou en de moeder’ te koppelen aan Gods toezegging van het land, wordt het gebod geplaatst in het licht van de verbondsrelatie. Het is deze verbondsrelatie die verondersteld wordt de mogelijkheidsvoorwaarde te zijn voor een voorspoedig en lang leven in het beloofde land. Deel uitmaken van het verbond vraagt van het volk om zich aan een aantal geboden en verboden te houden.

De TIR, Mozes en het karakter ‘het volk’ hebben allen dezelfde informatie over het land. Eenieder weet waarheen het volk op weg is en dat het de Heer zal zijn die hen het land geeft. De TIR en het volk zijn echter op Mozes aangewezen om te weten wat de verwachtingen van de Heer richting hen zijn voor het leven in het land dat zij in bezit zullen krijgen. Uit de tekst zelf is niet op te maken of Mozes in 12a en/of in 12b-d nog steeds de woorden van God als zodanig spreekt of dat er sprake is van een nadere uitwerking of toelichting van de kant van Mozes op de woorden van God in vers 2a-6. De vormgeving van de tekst weerspiegelt zo de mediërende positie van Mozes en plaatst de TIR in eenzelfde positie als het volk.

⁴² JHWH's drievoudige belofte aan Abraham: belofte van land, van nageslacht en belofte tot zegen voor allen te zijn (Genesis 14-21).

4. Intertekstualiteit Efeze 6:1-4 en Exodus 20:12

4.1 Inleiding

De communicatie-georiënteerde analyse van beide teksten, maakt het mogelijk om de communicatie in de tekst op zowel het inhouds- als het betrekkningsniveau met elkaar te vergelijken op het niveau van de verschillende tekstuele instanties. Bij het gebruik van het citaat uit Exodus in de Brief aan de Efeziërs kristalliseert zich dit uit in de vraag hoe Paulus als TIA^{Efeze} de positie van de TIR^{Exodus} interpreteert. Welke elementen van de drie communicatieve aspecten – inhoud van de communicatie, lezersgeoriënteerde strategieën en relatiedefinitie van de TIA – gebruikt Paulus wel en welke niet? In de eerste vier paragrafen worden de waargenomen overeenkomsten en verschillen uiteengezet. Daarna wordt de samenhang tussen de waarnemingen belicht.

4.2 Waarnemingen: inhoud communicatie

4.2.1 Betooglijn

De betooglijn in Exodus 10:1-17 is nauw verbonden met welke characters op welk moment aan het woord zijn. Wezenlijk voor de interpretatie van de tekst is de cesuur aangebracht door de overgang van de ingebedde rede van de Heer naar de directe rede van Mozes. Op grond van deze cesuur komt de betekenisverlening tot stand dat het eerste deel van de decaloog (vers 20:2-6) gaat over de exclusieve verbondsrelatie met de Heer en het tweede deel (vers 20:7-17) over de consequenties voor het dagelijks handelen die uit deze relatie voortvloeien. De TIA^{Efeze} hanteert eenzelfde opbouw in zijn betoog als de TIA^{Exodus} – zij het door middel van andere tekstuele middelen – door in de eerste helft van de brief te spreken over de relatie van de gemeenschap tot de Heer om vandaaruit, in het tweede deel, in te gaan op de consequenties die daaruit voortvloeien voor het sociaal-maatschappelijk handelen.

4.2.2 Betekenis van het citaat

Schema 5: Arche- en fenotekst van het citaat

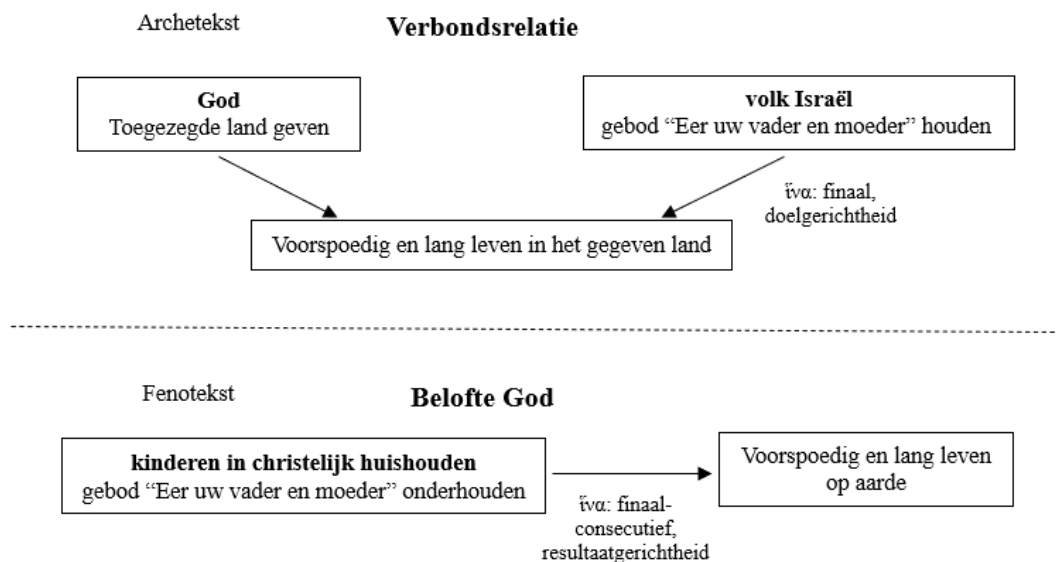
Archetekst: Exodus 12a-d	Fenotekst: Efeziërs 2a-3b
Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα, ἵνα εὖ σοι γένηται, καὶ ἵνα μακροχρόνιος γένη ἐπὶ τῆς γῆς τῆς ἀγαθῆς, ἧς κύριος ὁ θεός σου δίδωσίν σοι.	Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα, ἧτις ἐστὶν ἐντολὴ πρώτη ἐν ἐπαγγελίᾳ, ἵνα εὖ σοι γένηται καὶ ἔσῃ μακροχρόνιος ἐπὶ τῆς γῆς.
Eer de vader van jou en de moeder, opdat het voor jou goed worde en opdat jij langlevend worde in het goede land dat de Heer, de God van jou, aan jou geeft.	Eer de vader van jou en de moeder, – hetgeen het eerste gebod is met een belofte – opdat het voor jou goed worde en jij langlevend zult zijn op de aarde.

Bij de tekstuele vergelijking van het citaat wordt duidelijk dat de TIA^{Efeze} drie wezenlijke ingrepen heeft gedaan. Ten eerste heeft de TIA^{Efeze} zowel de bijvoeglijke bepaling τῆς ἀγαθῆς als de bijvoeglijk gebruikte betrekkelijke bijzin ἧς κύριος ὁ

θεός σου δίδωσίν σοι bij de plaatsbepaling ἐπὶ τῆς γῆς niet overgenomen. Daarmee heeft de TIA^{Efeze} weliswaar de plaatsbepaling gehandhaafd, maar gezorgd voor een semantische verschuiving van γῆ in de betekenis van particulier en concreet land naar een universele en algemene betekenis.

Ten tweede heeft de TIA^{Efeze} het aspect van toezegging van de Heer om het land te geven, losgekoppeld van γῆ en het element ‘belofte’ in een ondertitelende bijzin rechtstreeks gekoppeld aan het gebod zelf als ware het een nadere kwalitatieve bepaling. De TIR^{Efeze} heeft daarmee op subtiele wijze de betekenis van de uitspraak in de archetekst veranderd door het gebod te framen als een gebod waaraan rechtstreeks een belofte is verbonden. De taalkundige analyse van de archetekst heeft zichtbaar gemaakt dat er in de context waarin het gebod in de archetekst staat, geen sprake is van een rechtstreekse belofte gebonden aan het gebod. In de archetekst is de belofte van de Heer gelegen in het ontvangen van een stuk land in eigen bezit om in te leven. Het is juist met oog op de aanstaande realisatie van die belofte dat het gebod in het leven wordt geroepen om in de nieuwe situatie voorspoedig en lang te kunnen leven met elkaar. Zie onderstaande schematische voorstelling:

Afbeelding 4: Schematische weergave van betekenisverschuiving

Ten derde brengt de TIA^{Efeze} een nieuw semantisch element in door de toevoeging van de kwalitatieve bepaling πρώτη bij het inhoudelijke aspect ‘belofte’. Omdat er in de archetekst geen sprake is van een gebod waaraan een belofte is gekoppeld, is πρώτη niet van toepassing op de geboden in de archetekst. In de exegese van Efeziërs kan de betekenis van πρώτη in combinatie met ἐν ἐπαγγελία dus niet één op één gezocht worden in de archetekst zelf. Het is de TIA^{Efeze} die door zijn opmerking binnen het citaat de TIR^{Efeze} deze interpretatie van de archetekst voorhoudt. Door gebruikt te maken van de meervoudige betekenis van πρώτη – eerste, belangrijkste – voegt de TIA^{Efeze} meerdere betekenselementen aan het gebruikte citaat toe die vooral een retorische functie hebben.

Uit de structuuranalyse wordt duidelijk dat de TIA^{Efeze} met het gebruik van het citaat een andere functie voor ogen heeft dan de functie die deze woorden hadden

in de archetekst. In Exodus hebben de woorden een instructieve functie. Ze verschaffen informatie over het handelen van het volk dat gewenst is vanuit de hernieuwing van de relatie die de Heer, hun God, met hen aangaat. In Efeziërs is weliswaar sprake van een vergelijkbare instructieve context, maar het citaat is niet de instructie zelf maar de argumentatieve onderbouwing daarvan.

4.3 Waarnemingen: positie van de TIR

De TIA^{Exodus} en de TIA^{Efeze} hanteren beide op indirecte wijze de vierde en vijfde lezersgeoriënteerde strategie. De TIA^{Efeze} neemt dit element over omdat de communicatie op betrekkingniveau in dit opzicht goed aansluit bij zijn eigen strategie. De TIA^{Efeze} brengt in zijn communicatiestrategie echter een verschil aan door de adressanten te expliciteren door middel van vocatieven. Dit in tegenstelling tot de keuze van de TIA^{Exodus} die dat juist niet doet met oog op de identificatiemogelijkheid van de TIR^{Exodus}. De TIA^{Efeze} heeft geen ingebede directe rede en hoeft dus ook geen gebruik te maken van deze techniek om de TIR^{Efeze} toegang te verlenen tot dat ingebede domein. De TIA^{Efeze} kan met de vocatieven de uitnodiging tot identificatie van de TIR^{Efeze} nog sterker op de persoon richten, waardoor het principe ‘wie de schoen past trekke hem aan’ wordt gemaximaliseerd.

Door de vocatieven gebruikt de TIA^{Efeze} het citaat bovendien op zo’n wijze dat het de TIR^{Efeze} in een andere relatie betreft dan bij de TIR^{Exodus} het geval is. De TIR^{Exodus} die naast de adressanten van de directe rede komt te staan, wordt aangesproken in zijn relatie tot de Heer. Eerst rechtstreeks omdat het karakter ‘de Heer’ eigenaar is van de directe rede en daarna indirect via het karakter Mozes. De TIR^{Efeze} ziet zich echter bij identificatie met de adressanten geplaatst tegenover de subgroep ‘vaders’. Het gaat dan om een intermenselijke relatie. Pas in tweede instantie wordt deze relatie geplaatst in het bredere kader van de relatie tussen de gelovige en de Heer – nu niet het karakter JHWH, maar Jezus Christus. De TIA^{Efeze} verlegt dus de focus van de TIR^{Efeze} naar de inhoudelijke betekenis van het gebod voor de kind-vaderverhouding in het dagelijks handelen en plaatst het aspect van de godsrelatie dat bij de TIR^{Exodus} centraal stond naar de achtergrond.

4.4 Waarnemingen: positie van de TIA

In de archetekst trekt de TIA^{Exodus} terug achter karakter Mozes, waardoor TIR^{Exodus} net als het volk Israël in directe betrokkenheid op karakter Mozes komt te staan. In het gebruik van het citaat door de TIA^{Efeze} komt de TIR^{Efeze} bij identificatie met de adressanten op vergelijkbare wijze tegenover het karakter Paulus te staan. Het karakter Mozes heeft door de overgang tussen de ingebede rede van de Heer en het spreken in zijn eigen woorden letterlijk een mediërende positie gekregen en vanuit die positie de legitimiteit om het volk uit te leggen wat God zegt en wat God verwacht met betrekking tot handelen van zijn volk. Met de parallelle positionering van karakter Paulus–TIR^{Efeze} en karakter Mozes–TIR^{Exodus} verschaft de TIA^{Efeze} het karakter Paulus de legitimering om op te treden als mediator tussen God en zijn eigen gemeenschap. Daar het karakter Paulus als ik-karakter van de TIA^{Efeze} fungeert, definieert de TIA^{Efeze} in zijn communicatie jegens de TIR^{Efeze} deze relatie als vergelijkbaar met de relatie van Mozes tot het

volk Israël. De TIR^{Efeze} herkent als ideale lezer deze parallellie en daarmee het relatievoorstel van TIA^{Efeze}.

Zo biedt de ingebedde communicatiestructuur van de archetekst die Mozes in zijn mediërende rol plaatst, de TIA^{Efeze} de mogelijkheid om zichzelf op vergelijkbare wijze te profileren in relatie tot de Efeziërs. Paulus stelt zich daarin als briefschrijver dus op één lijn met Mozes. Maar waar Mozes mediërende rol voornamelijk bestond uit het in eigen woorden doorgeven van wat de Heer zelf tegen hem heeft gezegd, gaat Paulus nadrukkelijker op de stoel van leraar zitten. Hij legt de gemeenschap de Schrift uit en interpreteert Gods bedoelingen, zoals blijkt uit het bewust onderbreken van het citaat om deze van ondertiteling te voorzien.

4.5 Waarnemingen: de IR/IA

De tekstuele context waarbinnen de TIA^{Efeze} het citaat gebruikt is op een aantal punten vergelijkbaar met die van de archetekst. Ten eerste gaat het in beide teksten om een instructie aan een jonge gemeenschap die groeiende is in een nieuwe relatie tot God. Ten tweede wil de TIA^{Efeze} net als de TIA^{Exodus} zijn TIR overtuigen van de noodzaak tot bepaald sociaal-maatschappelijk handelen gericht op een geordend samenleven. Een samenleven waarin de intermenselijke relaties gebaseerd zijn op de relatie die de God met hen is aangegaan.

Maar de sociaal-religieuze-taalkundige context van TIR^{Efeze} tot wie de TIA^{Efeze} zich richt (IA^{Efeze}) is op een aantal punten wezenlijk anders dan die van de TIR^{Exodus}. Enerzijds is in de IA^{Efeze} sprake van een continuering van het geloof in God JHWH, anderzijds is sprake van een vernieuwing in die gelovige context door de komst van Jezus Christus. Deze ontwikkeling gaat gepaard met de verbreiding van het geloof onder niet-Joden die leven in een maatschappelijke context waarbinnen het hellenistische wereldbeeld domineert.⁴³ Dat beide etnische groepen ondanks het verschil in hun sociaal-religieuze context een nieuwe eenheid vormen in het geloof in Christus is de achtergrond waartegen de instructie van de TIA^{Efeze} plaatsvindt.

Wil het gebruik van het citaat betekenisvol zijn voor de TIR^{Efeze} dan moet de TIA^{Efeze} de verschillen in de IA^{Efeze} met de IR^{Exodus} verdisconteren, zodat ook de TIR^{Efeze} zich kan identificeren als aangesprokene van het citaat. Dit maakt de TIA^{Efeze} mogelijk door de tekstuele ingreep die zorgt voor de betekenisverschuiving van $\eta\eta$ naar een algemene en universele interpretatie. Dit heeft als gevolg dat het beoogde doel van een voorspoedig en lang leven als zodanig wordt losgekoppeld van de specificatie dat het om een leven gaat in het concrete geografisch bepaalde land dat God specifiek voor het volk Israël heeft bestemd. De TIA^{Efeze} bewerkstelligt hiermee dat de doelgroep waarop het gebod van toepassing is, is verruimd tot alle gelovigen ongeacht etnische achtergrond.

4.6 Samenhang tussen de waarnemingen

De onderstaande schema's vatten de waargenomen overeenkomsten en verschillen in de communicatie tussen de tekstuele instanties samen:

⁴³ N.T. Wright en Michael F. Bird, *The New Testament in Its World: An Introduction to the History, Literature, and Theology of the First Christians* (London: Zondervan, 2019), 142-169.

Schema 6: Overeenkomsten archetekst en fenotekst

Communicatieaspect	Overeenkomst
Betooglijn	Sociaal-maatschappelijk handelen vloeit voort uit relatie van God met gemeenschap
Positie TIR	4 ^e en 5 ^e lezersgeoriënteerde strategie; indirect toegepast
Positie TIA/spreker directe rede	Mozes – volk Israël // Paulus/TIA ^{Efeze} – Efeziërs: mediërende rol om in eigen woorden Gods bedoeling toe te lichten
Sociaal-religieu- taalkundige context	<ul style="list-style-type: none"> • Prille gemeenschap • Gemeenschap van God JHWH
Tekstuele context	Instructie met betrekking tot orthopraxis

Schema 7: Verschillen tussen archetekst en fenotekst

Communicatieaspect	Archetekst	Fenotekst
Adressant directe rede	character ‘volk Israël’	character ‘kinderen’
Sociaal-religieu- taalkundige context	TIR ^{Exodus} , volk Israël	TIR ^{Efeze} , gemeenschap christelijke gelovigen van joodse en niet-joodse afkomst
Tekstuele functie	Inhoudelijke instructie	Autoriteits- en pedagogische argument

De TIA^{Efeze} gebruikt het gebod in een nieuwe context. Het citaat van het gebod wordt ingezet met een dubbele functie, namelijk als autoriteitsargument en als pedagogisch argument. De TIA^{Efeze} gebruikt daarbij de relatie tussen God en het gebod in de archetekst als argument om zijn gebod betreffende gehoorzaamheid van kinderen aan vaders te bekrachtigen als in lijn met Gods wil en verwachtingen.

Om het citaat voor dit doeleinde te gebruiken, is de TIA^{Efeze} genoodzaakt een aantal aanpassingen te doen die deze communicatieve functies mogelijk maken. Daarbij dient de TIA^{Efeze} rekening te houden met het cultureel-religieu-
taalkundig kader van de TIR^{Efeze} wil de TIR^{Efeze} zich met de aangesprokene van het citaat kunnen identificeren. Deze identificatie is noodzakelijk voor de argumenten om daadwerkelijk de overtuigingskracht te hebben en om zich als argument te kunnen laten gelden voor de door de TIA^{Efeze} beoogde RR^{Efeze} van de brief. Schema 8 biedt een overzicht van de relatie tussen tekstuele aanpassing en de functie in Efeziërs:

Schema 8: Relatie intertekstuele verschillen en tekstuele aanpassing citaat

Tekstuele ingreep	Gevolg	Functie in fenotekst
Verwijderen ἢς κύριος ὁ θεός σου δίδωσίν σοι	Doelgroep van gebod verruimd	Citaat toepasbaar in nieuw IA
Toevoegen ἡτις ἐστὶν ἐντολὴ ἐν ἐπαγγελίᾳ,	<ul style="list-style-type: none"> • Element van belofte bewaard • Herinterpretatie van relationeel gebod als gebod met een belofte 	Citaat inzetbaar als pedagogisch argument
Toevoegen ‘πρώτη’	<ul style="list-style-type: none"> • Signaalwoord Schriftcitaat • Verzwaring belang van gebod • Proleptisch element 	Citaat inzetbaar als autoriteitsargument Citaat vergroot lezersbetrokkenheid

De gezagspositie die de TIA^{Efeze} zichzelf toe-eigent om het citaat op eigen wijze te herinterpreteren, verschaft de TIA^{Efeze} zichzelf door het communicatieve relatievoorstel van het karakter Mozes aan het karakter ‘volk Israël’ uit de archetekst over te nemen. Dit relatievoorstel in de archetekst wordt gerealiseerd door de verschuiving van de ingebedde rede van de Heer naar het domein van het karakter Mozes in de directe rede vanaf vers 20:7. De TIA^{Efeze} herkent als TIR^{Exodus} dit relatievoorstel en transposeert het naar de fenotekst door gebruik te maken van parallelie. De TIA^{Efeze} heeft zo de autoriteit van Mozes gebruikt om de gezagvolle status van zichzelf te versterken. Dit betekent dat het gebruik van het citaat als autoriteitsargument niet alleen op inhoudsniveau – namelijk als citaat uit de Schrift – maar ook op betrekkingniveau in de relatie tussen de TIA^{Efeze} en de TIR^{Efeze} werkzaam is.

5. Conclusie

5.1 Beantwoording onderzoeksvraag

Het onderzoek beoogde inzicht te verkrijgen in hoe het gebruik van het citaat in de communicatie tussen auteur en lezer in Efeze zich verhoudt tot de functie en betekenis van de geciteerde woorden in de communicatie in Exodus. De intertekstuele relatie tussen de TIR^{Exodus} en de TIA^{Efeze} is in de ogen van de TIR^{Efeze} te typeren als deconstructief. De TIA^{Efeze} neemt weliswaar zowel op inhoudsniveau als op betrekkingniveau een aantal communicatie-aspecten over, maar inhoudelijk verschuift de focus van het naleven van het gebod als het aandeel van het volk Israël aan de verbondsrelatie met de Heer naar het naleven van het gebod met oog op de belofte die daaraan verbonden is. In de interpretatie van de fenotekst betreft de toezegging van de Heer niet langer *het beloofde land* om daar als volk Gods lang en gelukkig te kunnen leven, maar een *lang en gelukkig leven* waar dan ook op aarde. Het is echter de - retorisch ingegeven - toevoeging van *πρώτη* in combinatie met deze semantische verschuiving die een herinterpretatie van de archetekst zelf creëert waardoor de intertekstuele relatie als deconstructief beschouwd kan worden.

Vanuit het perspectief van de TIR^{Efeze} bestaat door de toevoeging van *πρώτη* de indruk dat er in Exodus sprake is van één of meerdere geboden waaraan een belofte verbonden is. Maar het is de TIA^{Efeze} die door zijn opmerking binnen het citaat de TIR^{Efeze} deze interpretatie voorhoudt, waardoor de TIR^{Efeze} geneigd is dit in de archetekst te lezen. Bovendien krijgt het gebod in Exodus door het gebruik in Efeziërs een concreet nieuwe contextuele inbedding gericht op de wederzijdse verhouding tussen vaders en kinderen binnen een christelijk huishouden. Daarmee wordt het aspect van wederzijdsheid toegevoegd aan het gebod als een nieuw betekenisaspect dat het in de archetekst nog niet had.

De deconstructieve relatie komt voort uit het feit dat de TIA^{Efeze} de Schrift uitlegt in het licht van de verkondiging, het lijden, sterven en de verrijzenis van Jezus Christus. Met de herinterpretatie laat de TIA^{Efeze} zien hoe het gebod uit de Schrift onverminderd relevant en van toepassing blijft in de nieuwe religieus-sociale context. Het is de structuur van de ingebedde rede in de archetekst die het de TIA^{Efeze} mogelijk maakt om zich eenzelfde relatiedefinitie als het karakter Mozes aan te meten en zich met behulp daarvan te profileren in eenzelfde gezaghebbende rol. Ten eerste om het woord van God te interpreteren en ten tweede om met het oog op de uitleg daarvan de woorden uit de Schrift aan te passen.

5.2 Reflectie op de methode

De COA biedt als methode voor intertekstualiteit niet alleen de mogelijkheid om te laten zien *wat* er inhoudelijk aan de betekenis van een citaat is veranderd, maar ook welke *effecten* dat heeft op de communicatie tussen tekstuele instanties in de tekst en te verklaren *waarom* de tekstuele aanpassingen gedaan zijn. De samenhang tussen de boodschap op inhouds- en betrekkingniveau van beide teksten komt aan het licht, hetgeen vergelijking mogelijk maakt van de wijze waarop van de samenhang in de archetekst gebruik wordt gemaakt in de fenotekst. Door te analyseren hoe de tekstuele verschillen tussen de archetekst en het gebruikte citaat in de fenotekst communicatief uitwerken, wordt zichtbaar hoe de zender retorisch

te werk gaat bij het gebruik van een citaat. Omdat de COA voortbouwt op de taalkundige analyse kunnen andere keuzes met betrekking tot de syntactische analyse leiden tot andere inzichten op communicatieniveau.

5.3 Suggesties voor vervolgonderzoek

De intertekstuele vergelijking geeft een eerste indruk hoe citaten in Efeziërs worden gebruikt. Het citaat is gekozen, omdat de archetext in de LXX niet geheel dezelfde is als de archetext in de MT. Hoe de intertekstuele relatie tussen deze drie teksten ligt, vraagt om vervolgonderzoek. In aanvulling daarop zou de analyse van de intertekstualiteit met Deuteronomium 6:15 in zowel de LXX als de MT een waardevolle aanvulling kunnen zijn om de intertekstualiteit tussen het gebod ‘Eer uw vader en moeder’ in het Oude Testament en Efeziërs verder te verdiepen.

De inzichten opgedaan in dit onderzoek roepen ook de vraag op hoe andere citaten uit het Oude Testament communicatief gebruikt worden in Efeziërs. En in een breder perspectief hoe zich dat verhoudt tot het communicatieve gebruik van citaten in andere Paulijnse teksten. Vervolgonderzoek hiernaar zou enerzijds kunnen leiden tot aanvullende kennis over de retorische technieken die gebruikt zijn in de toepassing van de citaten, anderzijds zou daaruit voorvloeiend dieper inzicht kunnen worden verworven in de wijze waarop het citeren van de Schrift in de Paulijnse teksten een bijdrage levert aan het kerygma.

Bibliografie

Primaire bronnen

- Elliger, Karl en Wilhelm Rudolph eds. *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. Fünfte, verbesserte Auflage. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997.
- Nestle, Eberhard, Barbara Aland et al. *Novum Testamentum Graece*. 28. revidierte Auflage. *Novum Testamentum Graece et Latine*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2016.
- Wevers, Johan W., ed. *Genesis. Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum*. Vol. I. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1974.
- Wevers, Johan W., ed. *Exodus. Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum*. Vol. II, 1. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1991.

Grammatica's

- Blass, Friedrich, Albert Debrunner en Friedrich Rehkopf. *Grammatik des neutestamentischen Griechisch*. Göttingen. 17. Auflage. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1990.
- Emde Boas, van, Evert et. al. *The Cambridge Grammar of Classical Greek* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019).
- Hensels, Paul M. *Nieuwtestamentisch Grieks. Een beknopte grammatica*. Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2017.
- Robertson, A.T. *Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research*. Third Edition. London: Hodder and Stoughton, 1919.

Woordenboeken, lexicons en concordanties

- Bauer, Walter. *Griechisch-Deutsch Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*. Durchges. Nachdruck 5. Auflage. Berlin: Walter de Gruyter, 1971.
- Brown, Colin. *The New International Dictionary of New Testament Theology*. 4 vols. Grand Rapids: Regency Reference Library, 1975.
- Hatch, Edwin en Henry A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint and Other Greek Versions of the Old Testament (including the Apocryphal Books)*. 3 vols. Grand Rapids: Baker Book House, 1989.
- Liddell, Henry George, Robert Scott en Henry Stuart Jones. *A Greek-English Lexicon*. 9th ed. with revised supplement. Oxford: Clarendon, 1996. Stephanus, Thesaurus Linguae Graecae. *The Liddell-Scott-Jones Online Greek-English Lexicon*. <https://stephanus.tlg.uci.edu/lsg>.

Bijbelcommentaren

- Best, Ernest. *A Critical and Exegetical Commentary on Ephesians*. ICC. Edinburgh: T&T Clark, 1998.
- Durham, I. John. *Exodus*. WBC 3. Waco, Texas: Word Books, 1987.
- Gnilka, Joachim. *Der Epheserbrief*. HTKNT 10, 2. Freiburg im Breisgau: Herder, 1982.

Secundaire bronnen: exegese, methode, communicatie

- Bosman, Frank G. en Archibald L. H. M. van Wieringen. *Video Games as Art. A Communication-Oriented Perspective on the Relationship between Gaming and the Art*. Oldenburg: de Gruyter, 2023.
- Elledge, Roderick. *Use of the Third Person in the Self Reference of Jesus and Yahweh: A study of Illeism in the Bible and Ancient Near Eastern Texts and Its Implications for Christology*. LNTS 575. London: T&T Clark; London: Bloomsbury, 2017.
- Melisse, C. *De mens als beeld van God: Een cognitief-semantische studie van Genesis 1:26-27 en van Kolossenzen 1:15; 3:10 en naar het gebruik van Genesis 1:1-2:3 in de klas*. Ipskamp, 2020. Printing. doi:10.26116/eq3j-5e81.
- Remmerswaal, Jan. *Handboek Groepsdynamica. Een inleiding op theorie en praktijk*. Barneveld: Uitgeverij Nelissen, 2009.
- Weren, Wim. *Vensters op Jezus. Methoden in de uitleg van de evangeliën*. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 1999.
- Wieringen, van, Archibald L. H. M. “Assur and Babel against Jerusalem: The Reader-Oriented Position of Babel and Assur within the Framework of Isaiah 1-39” pp. 51-62 in ‘Enlarge the Site of Your Tent’: The City as Unifying Theme in Isaiah: The Isaiah Workshop – De Jesaja Werkplaats. Edited by Archibald L. H. M. van Wieringen en Annemieke van der Woude. OtSt 58. Leiden: Brill, 2011.
- Wieringen, van, Archibald L. H. M. “Communicatiegeoriënteerde exegese en tekstuele identiteit: geïllustreerd aan het boek Amos.” pp. 3-46 in *Theologie & Methode*. Onder redactie van Archibald L.H.M. van Wieringen. Theologische perspectieven Supplement series 4. Bergambacht: Uitgeverij 2VM, 2012.
- Wieringen, van, Archibald L. H. M. *The Implied Reader in Isaiah 6-12*. BibInt 34. Leiden: Brill, 1998.
- Wieringen, van, Archibald L. H. M. “Jesaja 1-39. Geloof en vertrouwen.” pp. 351-357 in *De Bijbel Spiritueel. Bronnen van geestelijk leven in de bijbelse geschriften*. Onder redactie van Frans Maas, Jacques Maas en Klaas Spronk. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2004.
- Wieringen, van, Archibald L. H. M. en Frank G. Bosman. “Beyond Death. A Communication-Oriented Analysis of the Intertextual Relation between 1 Corinthians 15:54d and Isaiah 25:8a.” In *Festschrift Riemer Riemersma*. CEB. Leuven: Peeters, forthcoming.
- Wright, N. T. en Michael F. Bird. *The New Testament in Its World: An Introduction to the History, Literature, and Theology of the First Christians*. London: Zondervan, 2019.
- Zenger, Erich, Christian Frevel et al. *Einleitung in das Alte Testament*. 9. Aktualisierte Auflage. Stuttgart: Kohlhammer, 2016.

Bijlage 1: Methodes voor taalkundige analyse

1.1 Methodische uitgangspunten

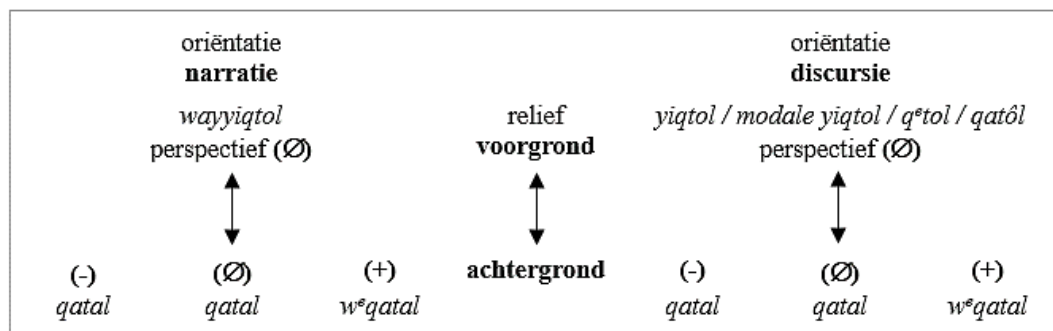
De indeling van een tekst vindt plaats op grond van formele en inhoudelijke argumenten die aan de tekst zelf worden ontleend.⁴⁴ Een tekst is opgebouwd uit zinnen die in relatie tot elkaar betekenis geven aan de tekst. Inzicht in de betekenis van de tekst vraagt derhalve om een analyse van de syntaxis. Daar woorden hun betekenis krijgen binnen de grammaticale structuur, geldt als uitgangspunt dat bij de analyse van de tekststructuur de syntactische structuur vooraf gaat aan semantiek.

1.2 Syntactische analyse

De syntactische analyse start bij het indelen van de tekst in clauses: enkelvoudige zinnen met één predicat. Wanneer een clause onderbroken wordt door een tussenzin, worden de elementen van de opgebroken clause ‘atom-clauses’ genoemd. De vocativus als eigenstandige clause gemarkeerd. Door de tekst in clauses op te delen en de samenhang tussen deze clauses te bestuderen, wordt zichtbaar hoe op macro-syntactisch niveau de tekststructuur is opgebouwd.

De predicaten in een clause leveren een belangrijke bijdrage aan de structuur van een tekst. Binnen de taalkundige tekstanalyse is de benadering van Harald Weinrich met betrekking tot de tempora van predicaten een belangrijk uitgangspunt geworden. Deze benadering neemt als uitgangspunt dat de tempora bedoeld zijn om de positie van de lezer ten opzichte van het tekstuele gebeuren vorm te geven.⁴⁵ Weinrich onderscheidt daarin drie aspecten: ten eerste de oriëntatie van de tekst die een onderscheid maakt in twee soorten tekstwerelden: narratief en discursief; ten tweede het reliëf, dat aangeeft of het gebeuren op de voor- of achtergrond

Schema 9: Vereenvoudigde weergave van tempora in het Bijbels Hebreeuws⁴⁶

⁴⁴ Wim Weren, *Vensters op Jezus: Methoden in de uitleg van de evangeliën* (Zoetermeer: Meinema, 1998), 19.

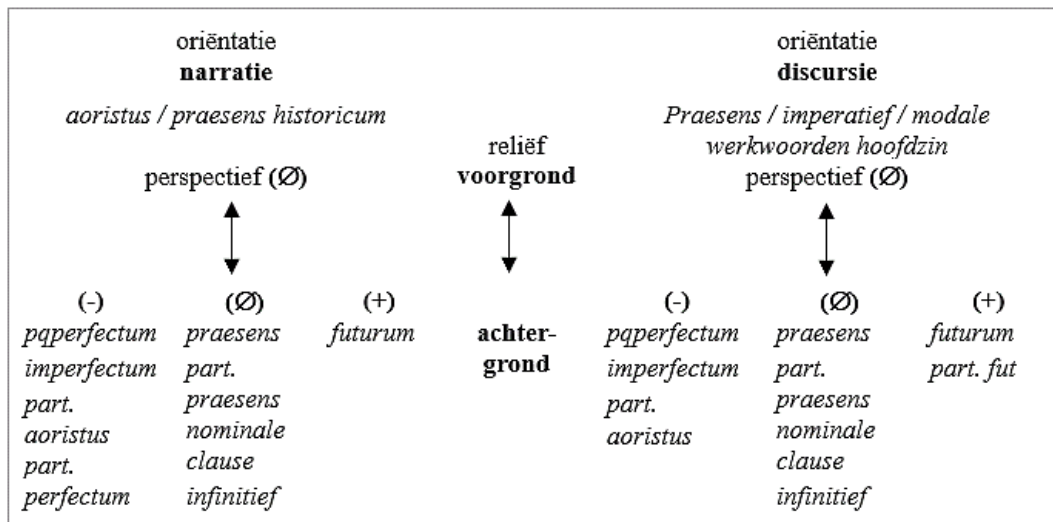
⁴⁵ Archibald L.H.M. van Wieringen, “Communicatiegeoriënteerde exegese en tekstuele identiteit. Geïllustreerd aan het boek Amos,” in *Theologie & Methode*, red. Archibald L.H.M. van Wieringen, Theologische perspectieven Supplement series 4 (Bergambacht: Uitgeverij 2VM, 2012A), 15 en 31-32.

⁴⁶ Archibald L.H.M. van Wieringen, *The Implied Reader in Isaiah 6-12*, BibInt 34, (Leiden: Brill, 1998), 6. Aldaar een eerdere versie.

plaatsvindt; en ten derde het perspectief, waarin de relatie tussen teksttijd en communicatietijd tot uitdrukking wordt gebracht. Wolfgang Schneider heeft als een van de eersten de betekenis die de verschillende predicaatsvormen in het Bijbels Hebreeuws uitdrukken, geanalyseerd en in gedeeld op deze drie aspecten.⁴⁷ Zie voor een vereenvoudigd overzicht schema 9.

De uitgangspunten van deze theorie van verbale tempora zijn inmiddels ook toegepast op de (klassiek) Grieks, waardoor de theorie ook gebruikt kan worden voor teksten uit de Septuagint en het Nieuwe Testament, zij het dat de wetenschappelijke ontwikkeling hiervan nog in volle gang is. Binnen deze thesis wordt gebruik gemaakt van de indeling zoals weergegeven in het proefschrift van Corline Melisse. Zie daarvoor onderstaand schema:

Schema 10: Weergave van de tempora in het Bijbels Grieks⁴⁸

1.3 Haakjesindeling

De samenhang tussen de clauses kan zichtbaar gemaakt worden met behulp van een haakjesindeling. De methode betreft een binair systeem, waarbij telkens twee elementen die het dichtst op elkaar betrokken zijn, bijeen worden genomen, te beginnen bij individuele clauses die syntactisch bij elkaar horen en van daaruit groepjes van clauses. Narratieve tekstdelen worden verbonden met enkele haakjes, discursieve tekstdelen met dubbele haakjes. De overweging om twee elementen bijeen te nemen, vindt plaats op grond van syntactische observaties, zoals het gebruik van voegwoorden en relatieve naamwoorden. Daarnaast zijn continuïteit van subject en aangesprokene en in predicaatsvormen met betrekking tot oriëntatie, reliëf en perspectief van belang bij het bepalen waar sprake is van samenhang in de tekststructuur. Op hogere tekstniveaus spelen macro-syntactische elementen een rol. Pas wanneer de syntactische observaties niet doorslaggevend zijn, dienen semantische observaties in de besluitvorming meegenomen te worden.⁴⁹

⁴⁷ Van Wieringen, *The Implied Reader in Isaiah 6-12*, 4-5.

⁴⁸ C. Melisse, *De mens als beeld van God: Een cognitief-semantische studie van Genesis 1:26-27 en van Kolossenzen 1:15; 3:10 en naar het gebruik van Genesis 1:1-2:3 in de klas* (Ipskamp, 2020), 68, doi:10.26116/eq3j-5e81.

⁴⁹ Van Wieringen, *The Implied Reader in Isaiah 6-12*, 9-11.

1.4 Domeinanalyse

De haakjesindeling maakt zichtbaar wanneer en waar er sprake is van een discursieve en narratieve tekstwereld. Daardoor is het mogelijk te bepalen wie de zender is van een tekstdeel en wie de eventuele ontvanger. Door middel van een domeinanalyse kan deze informatie gevisualiseerd worden, zodat in één oogopslag duidelijk is hoe de communicatielagen in de tekst zich tot elkaar verhouden. Het uitgangspunt binnen de methode van domeinanalyse is het idee dat het basisdomein toebehoort aan de tekst-immanente auteur en gericht is tot de tekst-immanente lezer. Binnen dit basisdomein kunnen verschillende sub-domeinen voorkomen die aan een andere zender toebehoren, omdat het woorden, waarnemingen of gevoelens van een ander dan de tekst-immanente auteur betreffen. De verschillende domeinen maken daardoor ook zichtbaar wie van welke informatie binnen een tekst op de hoogte is. De domeinanalyse biedt een behulpzame brug van de syntactische naar de communicatieve analyse van een tekst en wordt om die reden gebruikt in de exegese van Exodus 20:1-17.⁵⁰

⁵⁰ Ibidem, 11-14.

Bijlage 2: Overzicht lezersgeoriënteerde overtuigingsstrategieën

De TIA staat een aantal verteltechnieken tot zijn beschikking om de TIR bij de tekst te betrekken. Archibald van Wieringen onderscheidt een vijftal strategieën met oplopende intensiteit van de betrokkenheid die in het onderstaande schema beknopt worden weergegeven:

Schema 11: Lezersgeoriënteerde strategieën naar oplopende intensiteit⁵¹

Strategiebeschrijving	Mate van betrokkenheid
1 ^e Narratieve tekstwereld: meestal in de 3 ^e persoon (soms in de 1 ^e persoon) geschreven.	TIR bevindt zich in de rol van narratieve getuige. Hij observeert het verloop van het verhaal. Het gebeuren speelt zich buiten de TIR af, het gaat over derden.
2 ^e Discursieve tekstwereld: meestal in de 1 ^e of 2 ^e persoon geschreven.	De TIR bevindt zich in de rol van discursieve getuige. Vanwege het gebruik van de 2 ^e persoon in de tekst bevindt hij zich midden in situatie waarin de discussie plaatsvindt en ontvangt hij de informatie zelf.
3 ^e Discursieve tekstwereld: “wij-teksten”. Specialisatie strategie 2.	
a. Wij-exclusief gebruikt: 1 ^e persoon vertegenwoordigt alleen de zendende instantie.	De TIR bevindt zich in de rol van discursieve getuige.
b. Wij-inclusief gebruikt: naast de zendende instanties kunnen meerdere tekstuele instanties bedoeld worden; dit wij-gebruik sluit de adressant in. Vooral als adressant niet nader gespecificeerd is of aangeduid met een onpersoonlijk men.	De TIR krijgt intrinsieke toegang tot de tekst zelf, doordat de mogelijkheid tot identificatie wordt vergroot. Hij is niet langer getuige, maar wordt in de tekst opgenomen.
4 ^e Discursieve tekstwereld: de TIR wordt rechtstreeks aangesproken door de TIA.	De TIR kan zich niet meer verstoppen. Hij is direct betrokken.
5 ^e Tekst met een (gedeeltelijk) open einde: zaken, handelingen en gebeurtenissen die benoemd zijn, worden niet voltooid binnen de tekst.	De TIR wordt geprikkeld om zich actief te verhouden tot de openstaande kwesties waarvan de realisatie buiten de tekst ligt. De uitvoering daarvan wordt bij de TIR gelegd.

⁵¹ Van Wieringen, “Jesaja 1-39. Geloof en vertrouwen,” 351-357 en Archibald L. H. M. van Wieringen, Assur and Babel against Jerusalem: The Reader-Oriented Position of Babel and Assur within the Framework of Isaiah 1-39” in *‘Enlarge the Site of Your Tent’: The City as Unifying Theme in Isaiah: The Isaiah Workshop – De Jesaja Werkplaats*, Archibald L. H. M. van Wieringen en Annemieke van der Woude (reds.), OtSt 58 (Leiden: Brill, 2011), 49-50.

Bijlage 3: Verantwoording perikoopafbakening Efeziërs 5:22-6:9

De perikoop waarvan Efeziërs 6:1-4 deel uitmaakt start in hoofdstuk 5 bij vers 22 en sluit af in hoofdstuk 6 met vers 9. De syntactische eenheid van de perikoop komt tot stand door een serie parallelle syntactische zinsconstructies bestaande uit vocatieven gevolgd door imperatieven een 2^e persoon meervoud. Hoewel zowel in de voorafgaande als in daaropvolgende tekst het predicaat ook gevormd wordt door imperatieven in de 2^e persoon meervoud, is er toch sprake van een syntactische afbakening, omdat in aangrenzende verzen geen vocatieven worden gebruikt. De groep adressanten in de tekst voor en na de perikoop is een niet nader geëxpliciteerde 2^e persoon meervoud en daarmee niet identiek aan de adressanten binnen de perikoop die juist wel specifiek worden geïdentificeerd.

De cesuur tussen de perikoop 5:22-6:9 en de voorafgaande tekst is echter niet scherp, omdat in 5:22, het eerste vers met een expliciete vocatief, sprake is van een elliptisch predicaat. Voor de betekenisverlening is vers 5:22 afhankelijk van het predicaat *υποτασσόμενοι* in vers 5:21. *Υποτασσόμενοι* is een participium dat syntactisch deel uitmaakt van een reeks van vijf participia behorende bij het predicaat van de hoofdzin in vers 5:18. Dit maakt vers 5:21 tot een overgangsvers tussen de voorafgaande tekst en de perikoop die nadrukkelijk start met de eerste van in totaal zes expliciet geformuleerde adressanten.

Over de vraag of de perikoop dient te beginnen bij vers 21 of vers 22 is in de Bijbelcommentaren discussie gaande. De argumenten om de perikoop te starten met het participium in vers 21 gaan primair uit van semantische overwegingen: een nieuw thema en inclusio.⁵² Deze semantische keuze wordt syntactisch onderbouwd met de mogelijkheid dat er sprake is van een anakoloet eigen aan de schrijfstijl van Paulus, waarbij een participium niet direct aansluit bij een verbum finitum. Het participium kan dan fungeren als imperativus.⁵³ Syntactisch is er echter geen directe aanleiding om te veronderstellen dat het participium in vers 21 anders is dan de 4 participia die daaraan voorafgaan en wel beschouwd worden als behorend bij vers 18. Het subject is dezelfde, namelijk de 2^e persoon meervoud uit vers 18. Bovendien is er sprake van het herhaalde gebruik van een wederkerend meewerkend voorwerp: *ἑαυτοῖς* in 5:19 en *ἀλλήλοις* in vers 5,21 met een synonieme betekenis.⁵⁴ Uitgaande van de regel dat syntax voor semantiek gaat, beschouw ik vers 21 dus als syntactisch deel van die gehele zinsconstructie. Hoewel het niet geheel duidelijk is, omdat het predicaat ontbreekt, of het bij *αἱ γυναῖκες* in vers 22 gaat om een vocativus, een ‘nominative absolute’ of een gewoon subject, maakt de nadrukkelijke start van vers 22 met een lidwoord gevolgd door een zelfstandig naamwoord in de nominativus de cesuur met de voorafgaande imperatieven in de 2^e persoon meervoud duidelijk zichtbaar.

⁵² Best, *Commentary on Ephesians*, 515-16.

⁵³ BDR §468.2 en Gnllka, *Der Epheserbrief*, 274.

⁵⁴ Hensels, *Nieuwtestamentisch Grieks: Een beknopte grammatica*, §7.17.

Bijlage 4: Haakjesindeling Exodus 20:1-17

1a Καὶ ἐλάλησεν κύριος πάντας τοὺς λόγους τούτους

En de Heer sprak al deze woorden

1b λέγων

(zeggende):

2a Ἐγώ εἰμι κύριος ὁ θεός σου,

“Ik ben de Heer, de God van jou,

2b ὅστις ἐξήγαγόν σε ἐκ γῆς Αἰγύπτου ἐξ οἴκου δουλείας.

degene die jou uit (het) land Egypte heeft geleid, uit (het) huis van slavernij.

3 οὐκ ἔσονται σοι θεοὶ ἕτεροι πλὴν ἐμοῦ.—

Er zullen aan jou geen andere goden zijn uitgezonderd van mij!

4a οὐ ποιήσεις σεαυτῷ εἰδωλον οὐδὲ παντὸς ὁμοίωμα,

Jij zult voor jezelf geen (afgods)beeld maken en (niet een) geen enkele afbeelding,

4b ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω

van al wat (zoveel als) hoog in de hemel is

4c καὶ ὅσα ἐν τῇ γῆ κάτω

en van al wat (zoveel als) omlaag op de aarde is.

4d καὶ ὅσα ἐν τοῖς ὕδασιν ὑποκάτω τῆς γῆς

en van al wat (zoveel als) in de wateren onder de aarde is.

5a οὐ προσκυνήσεις αὐτοῖς

Jij (zult) mag voor hen niet neerknielen!

5b οὐδὲ μὴ λατρεύσης αὐτοῖς

en je (zult) mag hen (niet niet) zeker niet dienen!

5c ἐγώ γάρ εἰμι κύριος ὁ θεός σου, θεὸς ζηλωτῆς

Want ik ben de Heer, de God van jou, een na-ijverige God

5d ἀποδιδούς ἀμαρτίας πατέρων ἐπὶ τέκνα ἕως τρίτης καὶ τετάρτης γενεᾶς τοῖς μισοῦσίν με,

terugbetalende zonden van vaderen aan kinderen tot (het) derde en vierde geslacht aan de mij hatenden

6 και ποιων ἔλεος εἰς χιλιάδας τοῖς ἀγαπῶσίν με και τοῖς φυλάσσουσιν τὰ προστάγματά μου.—
en doende barmhartigheid tot duizenden (geslachten) aan de mij liefhebbenden en de geboden van mij onderhoudenden.

7a Οὐ λήμψη τὸ ὄνομα κυρίου τοῦ θεοῦ σου ἐπὶ ματαίῳ

Jij (zult) mag de naam van (de) Heer, de God van jou, niet ter wille van ijdelheid gebruiken.

7b οὐ γὰρ μὴ καθάριση κύριος τὸν λαμβάνοντα τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐπὶ ματαίῳ.—

Want (niet niet) zeker niet zal de Heer degene louteren die de naam van hem ter wille van ijdelheid gebruikt.

8a Μνήσθητι τὴν ἡμέραν τῶν σαββάτων

Gedenk de dag van de Sabbat

8b ἀγιάζειν αὐτήν.

om deze te heiligen.

9a ἕξ ἡμέρας ἐργᾶ

Gedurende zes dagen zul je werken

9b και ποιήσεις πάντα τὰ ἔργα σου

en jij zult alle werkzaamheden van jou doen.

10a τῇ δὲ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ σάββατα κυρίῳ τῷ θεῷ σου·

Maar op de zevende dag is het (de) Sabbat voor de Heer, de God van jou.

10b οὐ ποιήσεις ἐν αὐτῇ πᾶν ἔργον, σὺ και ὁ υἱός σου και ἡ θυγάτηρ σου, ὁ παῖς σου και ἡ παιδίσκη σου, ὁ βοῦς σου και τὸ ὑποζύγιόν σου και πᾶν κτηνός σου και ὁ προσήλυτος ὁ παροικῶν ἐν σοί.

Jij (zult) mag op deze niet doen ieder werk, jij en de zoon van jou en de dochter van jou, de slaaf van jou en de slavin van jou, het rund van jou en het lastdier van jou en elk stuk vee en de bij jou wonende vreemdeling.

11a ἐν γὰρ ἕξ ἡμέραις ἐποίησεν κύριος τὸν οὐρανὸν και τὴν γῆν και τὴν θάλασσαν και πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς
Want in zes dagen heeft de Heer de hemel en de aarde en de zee en alle de daarin zijnden gemaakt.

11b και κατέπαυσεν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ

en op de zevende dag heeft hij gerust.

11c διὰ τοῦτο εὐλόγησεν κύριος τὴν ἡμέραν τὴν ἑβδόμην

Daarom heeft de Heer de zevende dag gezegend

11d και ἡγίασεν αὐτήν.—

en heiligde hij hem.

12a Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα,
Eer de vader van jou en de moeder

12b ἵνα εὖ σοι γένηται,
opdat het voor jou goed worde,

12c καὶ ἵνα μακροχρόνιος γένη ἐπὶ τῆς γῆς τῆς ἀγαθῆς,
en opdat jij langlevend worde in/op het goede land

12d ἧς κύριος ὁ θεός σου δίδωσίν σοι.—
dat de Heer, de God van jou, aan jou geeft.

13 Οὐ μοιχεύσεις.—
Jij (zult) mag geen echtbreuk/overspel plegen.

14 οὐ κλέψεις.—
Jij (zult) mag niet stelen.

15 οὐ φονεύσεις.—
Jij (zult) mag niet moorden.

16 οὐ ψευδομαρτυρήσεις κατὰ τοῦ πλησίον σου μαρτυρίαν ψευδῆ.—
Jij (zult) mag niet een valse getuigenis aangaande de naaste van jou (vals getuigen) afleggen.

17a Οὐκ ἐπιθυμήσεις τὴν γυναῖκα τοῦ πλησίον σου.
Jij (zult) mag niet de vrouw van de naaste van jou begeren.

17b οὐκ ἐπιθυμήσεις τὴν οἰκίαν τοῦ πλησίον σου οὔτε τὸν ἀγρὸν αὐτοῦ οὔτε τὸν παῖδα αὐτοῦ οὔτε τὴν
παιδίσκην αὐτοῦ οὔτε τοῦ βοῶς αὐτοῦ οὔτε τοῦ ὑπόζυγιου αὐτοῦ οὔτε παντὸς κτήνους αὐτοῦ

Jij (zult) mag het huis van de naaste van jou niet begeren, noch de akker van hem, noch de slaaf van hem, noch
de slavin van hem, noch het rund van hem, noch het lastdier van hem, noch enig stuk vee van hem,

17c οὔτε ὅσα τῷ πλησίον σου ἐστίν.

noch zoveel als aan de naaste van jou is.